

בהנ"ו

עמ"י

עש"ו

סֵפֶר זְכוּיָה

הַמִּנְקָד

• סְגָלוֹת • סְכָנוֹת • רְפוּאוֹת • מַעֲשִׂיּוֹת • מוֹסָר • הִלְכוֹת
• הִנְהָגוֹת • עוֹלָם הַבָּא • גֹּן עֵדֶן • גְּהֵיזִם • וְעוֹד

אשר חיבר תיקן ואיזן האלוף התורני
כמוהר"ר זכריה סימנר זצוק"ל

★ ★ ★

מהדורה מתוקנת מבוארת ומהודרת על פי
המהדורה הראשונה - המבורג שנת תס"ט

★ ★ ★

קונטרס הארות והערות "תרומת שלמה"

★ ★ ★

מפתח ערכים מפורט בסוף הספר

ערכת וסדרתי בחסד ה' עלי

שלמה אבא שאול

פעיה"ק ירושלים תובב"א

שנת "זכרתי לך חסד" לפ"ק (ה'תשנ"ט)

בסיוע שמים / פעה"ק ירושלים

בחדש החמישי באחד לחדש

[חמשה עשר באב = כתיבה וחתימה טובה]

סימן טוב ספר זכירה [תשנ"ט]

להני תרי רבנן

ח"ר שלמה אבא שאול ש"צ

וח"ר יוסף חיים מזרחי ש"צ

אני דברתי ועשיתי / אף כי טרוד מאוד הייתי / לעשות רצונכם חפזתי / ועל
ספר זכירה ברפרוף עברתי / ואת אשר עלה, בעזר החונן לאדם דעת, על דעתי
/ על הכתב העליתי / ואף כי מצער הוא אשר רשמתי / ולקצר, עד כמה
שאפשר, השתדלתי / את הטעון תקון, לענ"ד, תקנתי / ואת החסר השלמתי
/ בעזר צור ישועתי.

אך הזמן קצר והמלאכה מרובה ובעל הבית דוחק, על כן יהיו דברי מעטים.
ואם הדברים יעלו לרצון לפני המעיינים, והיה זה שכרי, ותחי נפשי.
ואני בעלעלי את דפי הספר (287 במספר) מצאתי זעיר שם זעיר שם,
שבשפלנו זכר לנו, את אשר פורסם בספר המוסר ובקב הישר, אף חדאי נפשאי
כי ציוני היו לכם לעזר ולהועיל, בכמה וכמה מקומות, ובודאי יצוין הדבר
בהקדמה, ויהיו שפתותינו דובכות, כי זה חלקי מכל עמלי, והיע"ב.
כעתירת שמואל זעירא ידיע אשכנזי
וזה החלי / בעזר צורי וגואלי.

ס"ע 2: זכריה בגי' אריאל המסוגל לזכרון. — ראה להלן, עמ' 174 ועמ' 255.

ס"ע 6: סגולה להנצל מהחטא — ישלב אותיות נשמה עם שמו וכו'. — ובהע'
2: הועתק מקשל"ה ... מ"כ בכ"י ע"ש ספר רכב אליה (דף ה'): תיכף אחר
שאמר: "מודה אני לפניך", ישלב אותיות נשמה עם שמו, כדי שיגבר על
השטן וכו'. —

בדקתי בספר רכב אליהו, לר' יוסף בר' אלי' כ"ץ מזסלב, קראקא שצח, ול"מ
רמז לזה. אך הדברים נמצאים בספר אור צדיקים, לר' מאיר פאפירש, ווארשא
תרמט (ועל פיה: בארדיוב תרפו), סי' א, סעיף א. אבל בהוצאה הראשונה:
המכורג תנ, אין זכר לזה! ברם ידוע ליודעים, כי מהדורת ווארשא תרמט
— אשר כתוב בשערה: והעתקתיהו מכתב יד ישן נושן זה יותר ממאתים שנים
— אינה אלא מהדורה מעובדת של ספר אור הישר, שנדפס לראשונה בשנת
תס"ט באמ"ד (הסדר שונה והתפלולת הושמטו). וז"ל השער: ספר אור הישר

... בו ... נכלל ספר אור צדיקים ... אשר חבר ... ר' מאיר פאפרש. והדברים נמצאים שם בדף ט ע"א: מיד בהתעורר האדם משנתו, אז מקדים הס"א להתחבר אליו להחטיאו, וצריך האדם להיות זריז להאחז בנשמתו שהיא מצד הקדושה, ע"כ מיד בהתעוררו משנתו לקום, יצייר לנגד עיניו אותיות שמו ואותיות נשמה, בשילוב, כמו מי שנקרא יעקב יצייר לפניו אותיות כזה: ינעשקמבה, וכיוצא בזה בשאר שמות, ונמצא שהוא הקדים עצמו ואחז בנשמתו. וזה הוא סגולה אחת מהסגולות המצילות את האדם מלבא לידי חטא, בעז"ה.

עמ' 10, שו' 3: ולא ילבש שני מלבושים בפעם אחת, דקשה לשכחה. — בספר רכב אליהו דף כא רע"א: לא ילבוש ב' מלבושים יחד, שהוא קשה לשכחה מאוד, שאין מניח האור המקיף ביניהם לדחות הקליפה, כי יש לכל מלבוש אור מקיף. עכ"ל. מקורו בשער הכוונות, סוף ענין ברכת השחר, דף ב ע"ב: אין טוב לאדם ללבוש ב' מלבושיו ביחד, והעושה כן קשה לשכחה. וסוד הדבר הוא, כי מלבוש האדם הוא מן הקדושה, וע"י העבירות שאדם עושה גורם להתלבש בקליפות, ושיתאחזו הקליפות במלבושיו. והנה המלבושים יש בהם בחינת אור מקיף לכל לבוש ולבוש, ואין לך דבר שדוחה את הקליפות כמו אור המקיף. ונמצא, כי המחבר שני מלבושיו ולובשם ביחד אינו נותן מקום לאור המקיף ליכנס תוך שני המלבושים יחד ולהקיף בין כל לבוש ולבוש, ועי"כ אין הקליפות נדחות משם. ונודע שאין השכחה מצויה אלא מחמת הקליפות, כי הזכירה היא מצד הקדושה, בסוד ואין שכחה לפני [כסא] כבודך.

שם, שו' 4—5: וגם לא ינגב ידיו בחלוקו. — עי' מג"א (סי' קנח, ס"ק יז), דקשה לשכחה. ומקורו בתשב"ץ (קטן) סימן רפז.

עמ' 11: והאוכל לב מבהמה או עוף או חיה (קשה לשכחה), וסימנך מלך — מוח, לב, כבד. והם קשים אף לאשה מעוברת ומניקות. — אף להלן (עמ' 194) כותב המחבר: ובעת הלילה שראויה להתעבר, לא תאכל ... הלב וכבד ומוח וכיוצא בו, המטמטמים הלב. וכן תהא נזהרת בזה כשהיא מינקת. והנה בהוריות (יג רע"ב): ת"ר חמשה דברים משכחים את התלמוד ... והאוכל לב של בהמה. אך בתשב"ץ (קטן) סימן תקנח: ואינו (הר"ם ז"ל) אוכל לב עוף, אע"פ שהספר אינו מזכיר כי אם לב בהמה, שקשה לשכחה, מ"מ כמו כן מונע נמי לב עוף.

לעמ' 13 והע' 22 —

בהערותי לספר המוסר (עמ' יד, הע' 13) הבאתי לשון ר"ח ומט"מ וא"צ. ויש להוסיף: רכב אליהו, דף כה ע"א: ציצת נוטריקון צדיק יבדוק ציציותיו תמיד.

רע' 20: אף שיש לו הרבה חדרים, יתקן בכל פתח מזוזה, כי מזוזות אותיות זו מות. —

ז"ל קשל"ה, מסכת חולין (בדפוס ירושלים, דף צ סע"ב — צא רע"א): מי שיש לו בית ויש לו הרבה חדרים הראויים למזוזה, יהא זהיר וזריז לתקנם במזוזות, כי מזוזת הוא אותיות זו מות, כי ע"י מזוזה זו מות מביתו. עכ"ל. ועי' יומא יא ע"ב: אמר קרא למען ירבו ימיכם וימי בניכם (כל החפץ בחיים חייב משמע — רש"י), הני בעו חיי והני לא בעו חיי? והלכה פסוקה היא (בש"ע י"ד סי' רפו, סעיף טז): הרבה חדרים, זה לפניכם מזה, כולם חייבים במזוזה.

הרמז מזוזות — זו מות נמצא בתק"ז (תקון כב, דף סו סע"א) ובז"ח, רות (דף פה רע"א. משם נכנס לתוספת לזח"ג, סימן ד, דף ש סע"ב).

עמ' 22—23: סגולה לבטל מחשבות רעות בתפלה: יאמר פסוק זה [ויקרא ו, ו]: "אש תמיד תוקד" וכר' שבע פעמים. קבלה מאליהו ... ופסוק [שה"ש ז, ז]: "מה יפית ומה נעמת אהבה בתענוגים", שבע פעמים ... או ירוק שלש פעמים, ויאמר: "פי פי פי", שלש פעמים ... יקרא שם הוי"ה בנקודת חש"ק, פירוש: חירק שבא קמץ. —

בספר אור צדיקים, לר' מאיר פאפירש ווארשא תרמט, עמוד התפלה, סי' ה, סעיף טו — טז (רע"ע 40): והמגיד כתב: לטהרת המחשבה, יאמר ז' פעמים הפסוק מה יפית ומה נעמת אהבה בתענוגים, והשם קרע שטן. והרמ"ק קבל מפי אליהו, שיאמר הרבה פעמים הפסוק אש תמיד תוקד על המזבח לא תכבה, ותבטל מחשבתו [השוה דברי של"ה, בשם רמ"ק, שהובאו בהע' 41]. וממורי [ר' יעקב צמח] ז"ל שמעתי, שירקק ג"פ, ובשעת ריקקה יאמר פי פי פי. וממורנו [האר"י] ז"ל מ"כ, שיכוון בשם הוי"ה נקוד בניקוד בברית [חירק שבא חירק. — בהוצאה הראשונה: המבורג תג, סעיף טו, הנוסח שונה. ע"ש]. וכ"כ המקובל ר' אהרן ברכיה ממודינא בספרו מעבר יבק (מנטובה שפו), שפתי צדק פרק כד (קרוב לסופו): ואם בסיבת עוונותיו יבהלוהו הרהורים רעים, יחשוב בגדולת שמו הגדול ... וירגיל עצמו לקרא פעמים הרבה פסוק אש תמיד תוקד על המזבח לא תכבה. ועיין בתקון שלישי מהתקונים החדשים [במהדורת רר"מ, עמ' 278] סודו, שהוא להכריח השטן. עכ"ל מעבר יבק.

ס"ע 35: ועי' בזה בספר "שירי יהודה" ממעשה גדול, בשם גדולי עמודי עולם, שעיי"ז [שאינן עונים אמן אחר המתזיר שכינתו לציון ואחר הפורש סוכת שלום] בעוה"ר נתעכבה הגאולה, כי נגלה להם ע"י החלום. והטעם [כי] חטא זה גדול כ"כ, עי"ש באריכות. —

כונת המחבר לספר שירי יהודה, לר' יהודה ליב בר' משה מזליחוב, "מתושבי ק"ק אלטנויא [= אלטונא] והמבורג ... ש"ץ דק"ק אפטרוד וק"ק מינדן", כולל שירים וזמירות בלה"ק ובל"א, אמ"ד תנז.

בראש הספר (דף ד—ה) מעיד המחבר בשם רבו, שבעל החלום גילה לו, שלכן לא באה הגאולה המצופה בשנת תכו, שהיתה מוצאי שביעית מחמת הקטרוג על הקהל שאינו עונה אמן אחר ברכת המחזיר שכינתו לציון ואחר ברכת הפורש סוכת שלום, "כי מיד שמסיים המתפלל המחזיר שכינתו לציון, כולם כאחד עונים ואומרים: מודים וכו', ובמערני]ב של שבת אומרים תכף: ושמרו וכו'".

עמ' 39—40: ומותר האדם מן הבהמה אין ... ר"ת אדם יש נשמה. — הגחיד"א בספרו חומת אנך לקהלת (ג יט) כותב: הראשונים רמזו: אין ר"ת אמירה ידיעה נשמה. במוטב תלתא כחדא לאדם. וזה יתרון לאדם.

עמ' 40: "תמימם שנים ליום" [במדבר כח, ג], ר"ת תשל וכו'. — כ"כ רבנו בחיי בפירושו לפסוק זה. וכ"כ בעל הטורים לשמות כט לת, ולבמדבר כח ג.

ס"ע 44: ב"ישתבח שמך לעד מלכנו האל", ראשי תבות שלמה, הוא האל המלך הגדול שהשלום שלו ... אין מפסיקין בין אחד לישתבח. ויש [בה] חמשים ושלש תבות, נגד חמשים ושלשה קרבנות. —

כן כתוב בסדר היום, כוונת פסוקי דזמרה (ירושלים תשלח, ס"ע כא): ואין להפסיק בין פסוקי דזמרה לישתבח. והוא שבח גדול ונורא. וי"א כי שלמה המלך ע"ה יסדו, ולכן רמזו בראשי תיבותיו שמך לעד מלכנו האל המלך. וראוי לכוין בהם למלך שהשלום שלו.

יחוסה של ברכת ישתבח לשלמה המלך נמצא בכל בו (סי' ה) ובארחות חיים (דין מאה ברכות, סעיף לו): זה השבח יסד שלמה המלך ע"ה, ותמצאנו חתום בר"ת ישתבח שמך לעד מלכנו האל.

ובאבודרהם (ירושלים תשכג, עמ' סד): ותמצא כי שמך לעד מלכנו האל ר"ת שלמה. ואיפשר, כי החכם שחיבר זה היה שמו כן, ועשאו [=או עשאו] לכבוד שלמה המלך.

בסידור חסידי אשכנז (עמ' עה): שמעתי ששבח זה שלמה אמרו, ויסדו ביום שעלה ראשון לישיב על כסא שן שבנה ... ופתח ואמר ישתבח שמך לעד מלכנו האל המלך, ובר"ת חתום שלמה. ומרוב ענוה יתירה שהי[ת]ה בו, הקדים תיבת ישתבח עד שלא חתם שמו, שלא ירגישו שהוא יסדו ... וכ"ה בפרושי סידור התפילה לרוקח (עמ' רלג). ושם נוסף: ג"ן תיבות בישתבח, נגד ג"ן פרשיות שבחומש, וכל האומרו בכוונה כאילו קיים ה' חומשי תורה. וכל המתפלל בכוונה, כאילו בנה בית המקדש ... בישתבח נ"ג תיבות, וכן מן קרבנו קצרת כסף עד כבשים בני שנה חמשה [במדבר ז יג — יז] נ"ג תיבות.

עמ' 48, הע' 92: כמו שמובא בספר "מגלה עמוקות" משם "שבלי הלקט" שהביא משם זוהר חדש. —

כאשר בדקתי בדפוסים הראשונים של ז"ח (שאלוניקי שנו וקראקא שסג) מצאתי בפ' לך לך, דף מו סע"א [בדפוס ירושלים: כה ע"ב], את הספור הבא: דאמר רבי יהושע [בן לוי] זמנא חדא [חזין] הוית וערעית סמוך לתרעא דגיהנם --- ואריב"ל שבעה מדורות יש בגיהנם ... ושבעה פתחים יש בגיהנם --- ואילו בספר מג"ע, אופן רכג, מצאתי ספור אחר לגמרי: מ"ש בז"ח פ' לך לך, שניתן רשות לריב"ל לילך ולמדוד כל חדרים שבג"ע. ואיתא בס"ס שבה"ל, שרבן גמליאל שלח לריב"ל באותו זמן, שימדוד ג"כ את הפתחים והשערים של גיהנם, ומלאך אחד ששמו קומם לא רצה להניחו לילך לגיהנם. ע"ש. אבל בז"ח איתא, שהראה לו מתחלה מ"ב חדרים בג"ע --- והנה מעשה בריב"ל, שלא נמצא בספר שבה"ל, נוסף בסופו ע"י המדפיס בוויניציאה שו, ומשם הובא במג"ע. ואולם המעשה הובא כבר בספר כל בו, סי' קכ, ומשם לקחו המדפיס ספר שבה"ל. ברם איני יודע היכן מצא בעל מג"ע בז"ח "שניתן רשות לריב"ל לילך ולמדוד כל חדרים שבג"ע!"

לעמ' 51 ואילך —

נ"ל שהלבוש (בסי' קיב) העתיק את הדברים (בשנויים) מספר תניא, סימן ה (דף 18 ע"ב — 19 ע"ב) בשם אגדה. ונמצאים הדברים בספר שבלי הלקט השלם, סימן יח: מצאתי אגדה. בחלקם ובשנויים מרובים הובאו הדברים בפירושי סידור התפילה לרוקח (ירושלים תשנב, עמ' שיז ואילך) בשם פרקי רבי אליעזר [פרק כז ואילך].

ס"ע 56 — ר"ע 57: וקודם "יהיו לרצון", סגולה שיאמר פסוק המתחיל באות משמו ומסיים באות משמו, כמו: זכריה — פסוק זכר רחמין ה' וחסדיך כי מעולם המה, ועי"ז לא ישכח שמו בשעת יום הדין. —

ענין זה כתוב בסדורים בשם של"ה ואינו שם אלא בסוף קשל"ה, מהדורא בתרא (פיורדא תנו). מחברו רי"מ עפשטיין לקחו מספר בן ציון, לר' יוסף בר' אלימלך מטורבין, אמ"ד תנ, דף לג סע"ב — לה ע"ב. וז"ל (בקצרה): בספר כוונת האר"י ז"ל. איתא בזוהר, שצריך כל אדם לחשוב שמו ולזכור תמיד באיזה פסוק שהוא ראש פסוק ראש שמו וסוף פסוק סוף שמו --- ושמעתי מהמקובלים, שכ"א בחייו ימצא לשמו איזה פסוק מהתורה או מנביאים וכתובים, שיתחיל ראש הפסוק ראש שמו וסוף הפסוק סוף שמו --- ואני מגיד מישרים לקטתי באמרים, בתורה בנביאים בכתובים, מקצת שמות בני ישראל, לכ"א בשמו, כן יהא בפסוק רשומו. עכ"ל. ובהמשך רשימת שמות ופסוקיהם בסדר א"ב [בהשמטת שש אותיות: ה ו ט ס ק ת].

וכבר כתב המקובל רנ"ה טריוש בהקדמת סדורו (טיהינגן שכ): נדבות פי רצה נא ה' ומשפטיך למדני [תהלים קיט קח]. קבלה בידינו. פסוק המתחיל בשם איש, כמוני: נ בראש וי בסוף, טוב להזכירו ...

והרוצה לרוות צמאונו, בכל השייך לעניננו, יעיין בספר דברי יוסף, הובא לבה"ד ע"י ר' ברוך הכהן כ"ץ, בני ברק תשמז, עמ' קלז—קסב.

עמ' 56, הע' 101: מקור סגולה זו הוזכר בפירוש רש"י ... שכל מי שאומר מקרא המתחיל ומסיים באותיות שמתחיל ומסיים שמו — התורה מצילתו מגיהנם.

גדולים וטובים נכשלו ביחוס סגולה זו לרש"י, כגון המהרש"ם בספרו דעת תורה (סי' קכב וסי' קנו), והאדר"ת, בקונטרס עובר אורח הנספח לספר ארחות חיים (סי' קכב). לראשונה נדפסה תוספת זו בפירוש רש"י בשנת תנט באמ"ד, בתוך נ"ך אגודת שמואל, ע"י ר' שמואל דלוגאטש, בשם הג"ה דר"ע, היינו: הגהות דרבי עובדיה הנביא (כת"י, שירש המהדיר מאבותיו, לפי דבריו בהקדמה). והדברים עתיקים. ואכמ"ל.

לעמ' 58, הע' 103 —

במק"א הארכתי בענין והוא רחום. כאן אסתפק בהערה קצרה: תחינה זו הנמצאת במחזור ויטרי (עמ' 68—70) היתה נהוגה כבר בימי ר' שמעון בר יצחק, שבפיוטו "שלחתי במלאכות" הביא מתוכה פסוק ידענו כי חטאנו ואין מי יעמד, בסיום הבית השמיני, במקום פסוק מן המקרא! עי' מחזור ר"ה, מהד' ר"ד גולדשמידט ז"ל, עמ' 93, שו" 16.

עמ' 76: המארח ת"ח בביתו ומהנהו מנכסיו, כאלו הקריב תמידין, וכאלו קיים תח"ת. מדרש תנחומא. — ובהע' 136: ל"מ במד"ת, אלא בגמרא ברכות (י ע"ב), ע"ש. —

בברכות ליתא "כאלו קיים חח"ת". אמנם בב"ר נח ח: שכל מי שמאכיל פרוסה לצדיק, כאלו הוא מקיים חמשה ספרי תורה.

שם: והרוצה לנסך יין, ימלא גרונו של ת"ח יין. והמביא דורון, כמקריב בכורים. —

במסכת יומא, דף עא סע"א: הרוצה לנסך יין ע"ג המזבח, ימלא גרונו של ת"ח יין. ובמסכת כתובות, דף קה סע"ב: כל המביא דורון לת"ח, כאלו מקריב בכורים.

עמ' 91: כתב בפסיקתא פרשת וזאת הברכה: אין מעבירין העברות נגד זכויות, וכן איפכא. —

הכונה למדרש לקח טוב שנדפס בטעות בשם "פסיקתא זוטרית" (ויניציאה שו). וז"ל (בדפוס ווילנא תרמ, עמ' 126): רבי חנינא בן גמליאל אומר: לעולם אין מחליפין לא זכות בחובה ולא חובה בזכות וכו'. ומקורו בספרי (פסקא שמז).

שם: וכתב בספרי: אמר ר"א, כ"ז שאדם שרוי בשלום, אין מתכפרין לו עונותיו. —

מקורו בספר מגורת המאור לר"י אבוהב (פרק רצח): וע"י היסורין שב האדם ונשאר מרוצה יותר לפני המקום, כדגרסינן בספרי: תניא. רבי אליעזר בן יעקב אומר: כל זמן שאדם שרוי בשלוה, אין מתכפרין לו מעונותיו כלום. וע"י היסורין הוא מתרצה לפני המקום, שנאמר: את אשר יאהב ה' יוכיח וכאב את בן ירצה [משלי ג יב] ---

כונת ר"י אבוהב לספרי ואתחנן (פסקא לב): ועוד יהא אדם שמח בייסורים יותר מן הטובה, שאלו אדם בטובה כל ימיו אין נמחל לו עון שבידו. ובמה נמחל לו? בייסורים נמחל לו. ראב"י אומר: הרי הוא אומר: את אשר יאהב ה' יוכיח ---

וכן כותב רבנו יונה בספרו שערי תשובה (ב ד): וכאשר יקבל האדם את מוסר השם ... ראוי לו שישמח ביסוריו ... וארז"ל: ראב"י אומר: כ"ז שהאדם שרוי בשלוה, אין מתכפר לו מעונותיו כלום. וע"י היסורים הוא מתרצה למקום, שנאמר: כי את אשר יאהב ה' יוכיח ...

אילו לא ציין רי"א לספרי הייתי אומר שהעתיק את הדברים משע"ת, עכשיו שכתב 'כדגרסינן בספרי: תניא' — בשעה שר"י כותב 'וארז"ל' — אומר אני, ששניהם — רבנו יונה ור"י אבוהב — לקחו את הדברים ממקור משותף המיחס את המאמר 'כ"ז שאדם שרוי בשלוה ...' לראב"י. והיע"ב.

עמ' 92: דתנן [אבות ד, א]: איזהו עשיר? — השמח בחלקו. עשיר ר"ת: עינים שנים ידים רגלים, כשהוא בריא באלו — זהו עשיר. — מקורו במדרש שמואל לר"ש די אוזידא: וה"ר משה אלשקאר ז"ל כתב, כי אמר (בן זומא): איזהו עשיר --- השמח בחלקו, כלומר, שלימות גופו ואיבריו, שהוא בריא אולם ... כי אותו החולה, אפילו שיהיה עשיר, נקרא עני, כמו שאמר הכתוב מדוע אתה ככה דל בן המלך [שמואל ב יג ד]. ואמרו על דרך הלצה: עשיר ר"ת עיניים שינים ידים רגלים, ובכריאות אלו הדברים יקרא עשיר.

אגב אעיר, כי מד"ש נדפס בשנת שלט (בויניציאה) ועשר שנים קודם לכן (בשנת שכט) כתב ר' חיים בר' בצלאל את אגרת הטיוול שלו (פראג שסה) ושם, חלק הרמז, ערך 'עשיר' אנו קוראים: איזהו עשיר השמח בחלקו. נוטריקון של עשיר: עינים שינים ידים רגלים. מגיד מי שנברא שלם באיבריו, ואינו בעל מום, הוא עשיר בודאי. ונקט אלו כסדר הכתוב עין תחת עין שן תחת שן [יד תחת יד רגל תחת רגל — שמות כא כד] --- וכן כותב ר' אברהם מנחם רפא מפורט בספרו מנחה בלולה (וירונה שנד) לכתוב הנ"ל: ומה שהזכיר הכתוב אלו ד' אברים, שהם ר"ת עשיר: עין שן יד רגל, מכאן, מי שבריא באבריו נקרא עשיר. וקדם לארבעתם רבנו אפרים, בפירושו לכתוב זה: עין שן יד רגל. ד' ראשי אברים הנרמזים כאן ר"ת עשיר. רומז למ"ש בס' מבחר הפנינים [מג טו]: אין עושר בכריאות. ומי שבריא בד' אברים אלו הוא עשיר. וכן מצינו בגליון תנחומא כ"א "ישן נושן" לכתוב הנ"ל: עין תחת עין שן תחת שן יד תחת יד רגל תחת רגל. ר"ת עשיר. מי שיש לו ראשי אברים אלו, הוא עשיר (הובא במבואו של רש"ב, עמ' 140).

עמ' 95, פסקא שניה: יזהר בנגוב הידים היטב, ואם לא נזהר — כאלו אוכל לחם טמא, שנאמר [יחזקאל ד, יג]: "ככה יאכלו בניי את לחמם טמא" — גימטריא בלי נגוב ידים [עם הכולל]. גם "לחמם" נוטריקון לחות מים. — מקורו בטא"ח ס"ס קנח, ושם: לחמם טמא בגימטריא בלא נגוב ידים [168], וכ"ה במחזור ויטרי (סי' נ, עמ' 27) ובשבלי הלקט (סי' קלז), בשם ספר גימטריאות [לריה"ח, כ"י צפת תריג, דף לד ע"א ודף מא ע"ב. — בין כתיבה להדפסה הגיע לידי הספר הנדפס (לוס אנג'לס תשנח) וראיתי בן את הגימטריאות בעמ' 91 ובעמ' 106], ובספר תניא (ס"ס כב) ובספר מרדכי (ברכות, סי' קצב) — ואין צורך בכולל.

כמו כן כתוב בטור: לחמם – לח מיים. וכן בספר גימטריאות (דף לד ע"א). ובספר תניא (ס"ס כב): ויש מפרשים [לחמם], כמו לח מיים. וכן בתוספת לתשובת רב האיי גאון (שערי תשובה, סי' קצו) ... לחמם ... לח מיים קרינן ליה ... וכ"כ רבנו בחיי בספרו שלחן של ארבע (שער א, סד"ה נט"י): ומלת לחמם נוטריקון: ליחות מיים. ובתר"י (ברכות, סוף פרק ח): את לחמם טמא. כלומר, כשאוכלין בלא ניגוב ידיים – ליחות המים מטמא.

לעמ' 96, פסקא שניה –

הסימן כהן חן שעה מכפרת "בהפרש שיש בין מיים ראשונים למיים אחרונים" הובא בשלחן של ארבע לרבנו בחיי (שער א, ברכה א). גם ההמשך (והבוצע יאחז וכו') הובא שם (ברכה ב) וכן בספרו כד הקמח (ערך 'ברכה'). בשני ספריו מונה רבנו בחיי כל "עשר מצוות שנתנו בתבואה". ויש להעיר על השנויים בפרוט המצוות בין רבנו בחיי לספר כל בו (סי' כד) וארחות חיים (הלכות סעודה, סעיף ג) ולטור ארח חיים (סי' קסז). אמנם עשר המצוות הובאו כבר בירושלמי (חלה ספ"א) ומשם בספר הרוקח (סי' שכט, המוסיף גם מדרש ויכולו) – ושוב בשנויים. עי' בית יוסף ופרישה.

עמ' 99, הע' 166: במקור נכתב "וראיה מאליהו שאמר להשונמית", כמו שהוא בקב הישר (שם), והוא ודאי טעות. —

"טעות" זו מצאנו גם אצל הגאון המופלא ר' יחיאל היילפרין, הכותב בסה"ד (ח"א ג"א רנד): והשונמית היתה אשת עובדיה הנביא. זוהר לך לך. עכ"ל. והנה בזוהר שם (פח ע"א): מנלן, מאשת עובדיהו ... ושונמית מאן דכר שמה?

ר"ע 101: איתא: כל שבעת ימי החול, שכינה נהנית מברכת המזון, ובשבת גם מעצם הסעודה. —

צ"ל: ששת! ומקורו בספר ראשית חכמה (שער הקדושה פרק טו, במהדורת ולדמן, ר"ע תיח): ובזוהר [ויקהל, דף ריח ע"א] פירשו, שבששת ימי החול השכינה נהנית מברכת המזון, אמנם בשבת השכינה נהנית מעצם הסעודה שאדם מתענג, שכל מה שאדם מתענג בשבת עושה מצוה --- בגין דברכת מזונא חביבא קמי קב"ה, כל מאן דבריק על שבעא אוטיב וחדוי לאתר אחרא. וסימנך סעודתי דשבת, דאתר אחרא אתהני מההיא ברכה דשבעא --- בחול לא אתהני ההוא אתר אלא מאינון מילין דסלקין מגו שבעא, וכלהו מילין מתעטרן ורוון ושבעין בחדו, וההוא אתר אתהני מנייהו. בשבת איהו רזא אחרא, במזונא ממש, ובההוא חדוה דמזונא דמצוה דשבת --- ראה גם זוהר חדש לרות, דף פו ע"ג: וא"ר יודאי: גדול כח ברכת המזון, שמוסיף כח ברכה בפמליא של מעלה.

עמ' 102, סוף פסקא ראשונה: וסימנך "שמחה". — ובהע' 171: ורמז זה הובא בגליון מסכת ברכות שם, ובשל"ה. —
אמנם בגליון מסכת ברכות נדפס: וסי' חמשה. וסימן זה תמוה הוא, כי הוא הופך ארבעה לחמשה!

וז"ל של"ה: ואנו אין לנו אלא ארבעה. וסימנך חמשה --- וזהו כי בשמחה תצאו (מהגלות), ר"ת שטיפה, מלא, חי, הדחה. עכ"ל בשער האותיות (דף נט ע"ד). ע"ש כל הענין. ובס"פ ראה (דף פד סע"א) הוא כותב: ורמז של שמחה נמצא בכוס של ברכה --- ואנו אין לנו אלא ארבעה, וסימנך חמשה. הנני אומר, שסימנך ג"כ שמחה. עכ"ל. והשוה זוהר תרומה (קסח ע"ב): ושמחת לפני ה"א [דברים כז, ז], דא איהו בכוס של ברכה. כד בריך בר נש בכוס של ברכה, אצטריך למחדי ולאחזאה חדוה ולא עציבו כלל.

ואעיר עוד, כי הסימן חמשה נמצא כבר בטא"ח, סי' קפג: אמר רבי יוחנן: אנו אין לנו אלא ארבעה: הדחה, שטיפה, חי, מלא. וסימנו חמשה. עכ"ל בעל הטורים. והכי איתא בתק"ז, סוף תקון מז: ובגלותא לית לן אלא ארבעה: חי, מלא, שטיפה, הדחה. וסימניך חמשה.

עמ' 107, פסקא שלישית: בשלשה שלמויות וכו'. —
מכאן ועד עמ' 128 באים "דברים שבמנין", משלשה ועד עשרה, וכאן מקום הכותרת הפנימית: [אות ג] (סוף עמ' 108) ! השוה גם להלן, ראש עמ' 112: שלשה שלמויות הן.

לגופן של דברים. ודאי היה לפני מחברנו ספר כל בו (סי' קיח: דין מעשה תורה), אלא הוא גרע והוסיף ושינה, מדעתו וגם ע"פ מקורות אחרים. אם באנו להעיר על כל פסקא ופסקא, אין אנו מספיקים. אך פטור בלא כלום אי אפשר, ואשתדל לציין קצת מקורות ומקבילות וגם לתקן כמה טעויות.

ארבע הפסקאות הפותחות: המשלים; דם; יסורין; מסור — נשתרכבו לכאן בטעות! הפסקא החמישית הפותחת: כתבו (107—108) — עיקרה בסיומה: בשלשה דברים ... את הפסקא הששית הפותחת: ילמוד (108) — יש לחלק לשתיים: א) ילמוד --- מיונה [כלומר בשלשה דברים ילמוד אדם משלשה בעלי חיים]. ב) עבירה --- וארא [כלומר: אדם עובר על עבירה אחת שלש פעמים]. שתי הפסקאות האחרונות [מי; עניני], העוסקות בתשובה לעבירות, מצטרפות לפסקא זו.

עמ' 109, פסקא רביעית: חטא של זנות — אינו נצול מגיהנם ע"י יסורין. ילקוט משלי. וזהו ענין עגל, ר"ת: עבודה זרה, גלוי עריות, לשון הרע. זהו שמות. —

בשל"ה, מסכת תענית, דרוש מטו"מ (ווארשא תרכג, דף מט ע"א): וכבר כללו רז"ל: כולם בלה"ר, ורוב בגזל, ומיעוטם בעריות [ב"ב קסה רע"א. ע"ש]. וסימנם עגל.

שם, פסקא חמישית: מגן, ר"ת: ממון, גוף, נשמה. אם באלו יבטח אדם בקונו, אז — "ומגן הוא לכל החוסים בו" [תהלים יח, לא]. אדם, ר"ת: אפר דם מרה. בשר, ר"ת: בושה שאול רמה. —

רישא הועתקה מאגרת הטיול, חלק הרמז, אות מ: מגן, נוטריקון ממון גוף נפש. בשלשה דברים אלו יבטח האדם בקונו ומגן הוא לכל החוסים בו.

ובשל"ה, מסכת תענית, פרק נר מצוה, מענין העבודה (דף מה ע"א): עוד קיום הקרבן עתה בשלש אלה השלמיות, דהיינו: שלימות הגוף, ושלימות הממון, ושלימות התורה, סימנם מגן, ממון גוף נפש.

סיפא מקורה במסכת סוטה (דף ה סע"א): אין תפלתו של אדם נשמעת אא"כ משים לבו כבשר ... אדם, אפר דם מרה. בשר, בושה סרוחה רמה. איכא דאמרי: שאול, דכתיב בשין.

רע" 110: שלשה מנוחלי עולם הבא: הדר בא"י, והמגדל בניו לת"ת, והמבדיל על היין. —

חופת אליהו רבה. ומקורו במסכת פסחים (דף קיג סע"א).

שם, פסקא שלישית: שלשה סימנים בישראל: בישנים, רחמנים, גומלי חסדים. וסימנך גבר. —

במסכת יבמות (דף עט רע"א): שלשה סימנים יש באומה זו: הרחמנים, והביישנים, וגומלי חסדים. וכן בירושלמי (קידושין ד א) ובמדרש תהלים (א י) ובמדרש שמואל (כח) ובבמ"ר (ח ד) ובמסכת כלה רבתי (פרק י: רחמן וביישן וגומל חסדים). רק בדברים רבה (ג ד) הסדר: ביישנים, רחמנים — כמ"ש כאן. וכן ברמב"ם (אסורי ביאה יט יז).

עמ' 111, פסקא רביעית: שלשה צריכין שימור: חתן, וכלה, וחולה. וי"א: יולדת, ואבל ותלמיד חכם. —

במעשה תורה: ארבעה צריכין שימור בשעתן: חולה, חיה, חתן וכלה, ותלמיד חכם. ובחופת אליהו רבה: ארבעה --- חתן, כלה. וי"א: אף אבל, ות"ח כלילה. מקור הדברים במסכת ברכות (דף נד סע"ב): שלשה צריכין שימור, ואלו הן: חולה, חתן, וכלה. במתניתא תנא: חולה, חיה, חתן וכלה. וי"א: אף אבל. וי"א: אף ת"ח כלילה. פירש"י: שימור. מן המזיקין. חולה. שהורע מזלו, לפיכך השד מתגרה בו. וכן חיה, אשה שילדה, וכן אבל. חתן וכלה, ות"ח, מקנאתו מתגרה בהם. ועי' גליון הש"ס לרעק"א.

ר"ע 112: שלשה שלמויות הן: דירה נאה, כלים נאים, ואשה נאה. ופרושו: דירה — זה הלב, כלים — זה כלי המעשה בכל דרך ארץ, אשה — זו נשמה. וסימנך [תהלים צ, ג]: "תשב אנוש עד דכא", ר"ת: דירה כלים אשה. — מקורו בשל"ה, תורה שבכתב, במדבר (אמ"ד נחת, דף שמט ע"ב: ווארשא תרכג, דף סד סע"ב). לאחר שהביא שלשה משלים ממדרש רבות [במ"ר ב טו], כותב המחבר: ג' משלים שהביא, ג' שלמויות: דירה נאה, כלים נאים, אשה נאה, שכתבתי בדרוש אחר בשם הר"ח: דירה נאה — הלב, כלים נאים — כלי המעשה, אשה נאה — הנשמה. והאר"י נתן סימן: תשב אנוש עד דכא, ר"ת דירה כלים אשה ---

ה'דרוש [ה]אחר' הוא בפרשת שופטים (אמ"ד נחת, דף שעח ע"ב: ווארשא תרכג, דף פה רע"ד): ... משארז"ל: דירה נאה, אשה נאה, כלים נאים. ופירש בראשית חכמה: דירה נאה, הוא הלב המבין. כלים, כלי מעשה. אשה, היא הנשמה. והאר"י ז"ל נתן סימן: תשב אנוש עד דכ"א, ר"ת דירה כלים אשה. ובאמצעות אלה, עבודה האלהית. עכ"ל של"ה. וכוונתו לר"ח, שער הקדושה פ"ז (במהד' ולדמן, דף קצב: תוצאות חיים, ס"ס צ, דף שמ). שם הובאו דברי תק"ז (תקון ו, דף כב ע"ב): זכאה איהו מאן דמתקן ללה [לשכינה] דירה נאה בלביה, וכלים נאים באיברים דיליה, ואשה נאה דאיהי נשמתיה, דבגינה שריא שכינתא עלאה, דאיהי נשמת כל חי, עליה. וכ"כ הרמ"ע מפאנו בספרו יונת אלם, פרק ט: תשב אנוש עד דכא --- עד דכדוכה של נפש החוטאת, ובזה הוקבעה לו דירה נאה לשכינה בקרב לבו ... כלים נאים באבריו ... אשה נאה בנשמתו המשכלת. הוי עד דכ"א נוטריקון אליהם.

וכ"כ במאמר חקור דין ח"ד פי"ד (עשרה מאמרות, אמ"ד תט, דף עז רע"א): וכבר אמרו חכמים, כי גם בשעת מיתה תועיל התשובה, כדכתיב תשב אנוש עד דכ"א. ולנו בו ג"כ נוטריקון: דירה נאה, במחשבת הלב. כלים נאים, באברים שהם כלי המעשה. אשה נאה, בנשמת אדם — שבהצטרף שלמות שלשה חלקים אלה, ודאי מרחיבין דעתו של אדם, להתקבל בתשובה שלמה.

עמ' 113, הע' 199: הובא ב"מעשה תורה" שבספר בית המדרש (חלק ב עמ' 92). —

(א) מעשה תורה שנדפס בבית המדרש הועתק מספר כל בו (סי' קיח).
(ב) במע"ת: ובגדים פצועים. וכן בחופת אליהו רבה. וכן בדברים שמנו חכמים במנין (מנוה"מ לר"י אלנקוה, ס"ע 572).

עמ' 119, פסקא שניה: חמשה לא יחסר מהן דאגה: המקנא, והחומד, והעשיר המפחד מן הרש, והיושב עם בני מוסר ואינו שומע, והמבקש מעלה שהוא מפחד ממנה. —

בספר מוסרי הפילוסופים, שער ב, פרק א, סי' 3: ואמר (סקראט): ששה לא יחסרו דאגה: המקנא. והחומד. והעשיר המפחד מן הריש. ומבקש מעלה שהוא פחות ממנו. והיושב עם בעלי המוסר ואינו מהם. ומי שיש לו זמן מועט שהעשיר.

ובספר מבחר פנינים לרשב"ג, שער (מג) מצות החכם לבנו, סי' מד: ואמר (החכם): ששה אין נמלטים מן הדאגה: עשיר שנורש. ועשיר שמפחד על ממונו. והנוטר. והחומד. ומי שמבקש מעלה שאינו ראוי לה. ומי שמתחבר עם אנשי המוסר מבלעדי מוסר.

ובספר אגרת המוסר לרש"ט פלקירה (=קע"י יא, תרצו, פ): ואמר החכם: ששה הם שלא יסור מהם הדאגה: החומד. והמקנא. ומי שיש לו זמן מועט שהוא עשיר. והעשיר שיהיה מפחד שיהיה עני. והמבקש מעלה שאינו ראוי לה. והיושב עם בעלי מוסר ואינו מהם. ועדיין ל"מ את המקור ממנו לקח בעל ס"ז.

שם, הע' 214: ובאמת שבבית המדרש (חלק ב עמ' 96) לא אמרין בשם "יש אומרים" ... ובמכלול ציין עוד לאוצר מדרשים 173, ואת"י. —
(א) כבר אמרתי לעיל, שילינק העתיק מספר כל בו.
(ב) באוצר מדרשים (דף 173 רע"א, סי' ב) הועתק המאמר מתוך חופת אליהו רבה, כנוסח מעשה תורה.

לעמ' 122, הע' 219—220 —

כמו שאמרתי לעיל, מעשה תורה שנדפס ע"י ילינק בבית המדרש שלו — הועתק מספר כל בו. ויש לציין שנוי נוסף: ונמסר לידי מתנת בשר ודם.

עמ' 127, פסקא שלישית: הנואף והנואפת עוברין על כל עשה"ד. ממעשה באחד שעבר על לאו "לא תחמד" וחמד באשת חברו, ובא אצלה בליל שבת ועשה עשר עבירות. מדרש במדבר. —

הכונה לבמדבר רבה ט יב. והמעשה נמצא בספר מעשים על עשרת הדברות, דבור י (עמ' מב), ובספר כד הקמת, לרבנו בחיי, ערך 'חמדה', ובספר מעלות המדות, לר' יחיאל ענו, מעלה טז: מעלת יצר טוב (במהד' אשכול, ירושלים תשכח, עמ' ריז), ובספר ארחות צדיקים, שער (יד) הקנאה (במהד' אשכול, עמ' [קד] — קה).

שם (בהמשך): ובגמרא: שהחומד חמור ממקנא, ממעשה וכו'. — ובהע' 229: לא נמצא בגמרא, אלא הובא ב"אורחות צדיקים" שער הקנאה ... — המעשה בקנאי וחומד נמצא כבר אצל ר' ברכיה הנקדן בספרו משלי שועלים, בשתי נוסחאות: משל סז (בקצרה) ומשל קיט (בהרחבה). הספר נתחבר למעלה ממאה שנים לפני ארחות צדיקים.

עמ' 134, פסקא שלישית: כמעשה במלך שניסה בחיה אחת, שהושיבה בחדר של חושך ונתן לה כל מאכלים טובים, ואח"כ המית אותה, וראה הלב שלה, ונמס הלב מחמת דאגה. —

מקורו בספר מוסרי הפילוסופים (שער ב, פרק ה, סי' 2: אלכסנדר בן פליפוס המקדוני) שמע מרבו אריסטוטלוס, כי הדאגה תתיך הלב ותמס אותו, ורצה לנסות אמיתת הדבר, ולקח חיה אחת דומה לבנ"א בטבעה, ועצר אותה ימים במקום חושך, והיה נותן לה מחיתה די ספקה, ואח"כ שחט אותה ומצא לבה נמס, והכיר כי דברי אריסט' רבו אמיתיים.

שם, פסקא רביעית: וכמעשה בתשובה שכתב הרמב"ם למלך ערבי, שהיה חולה מאוד, והשיב לו, שהחולי שלו מחמת רוב דאגות ומרוב כעס ומרוב עצבון.

הכונה לאגרת אל הסולטאן שנדפסה בכמה הוצאות, ולאחרונה בשם הנהגת הבריאות, בתרגומו של ר' משה אבן-תבון, ירושלים תשיז. תשובת הרמב"ם שלוחה למלך אפצ'ל (בנו בכורו של צלח-אלדין. עלה על כס מלכותו בשנת ד' תתקנח), אשר ביקש עצתו והדרכתו של הרופא המפורסם. בתוך הדברים מסביר הרמב"ם, שהדאגה והרוגז והעצב משפיעים על בריאות נפש האדם.

עמ' 136, פסקא שניה: אמרו חז"ל הנותן צדקה לעני ומפיסו בדברים — מתברך באחת עשרה ברכות. ומ"כ בספר "בן סירא": ידך מן טוביתא אל תמנע ---

מחברנו לא העתיק ממסכת בבא בתרא, אלא מאלפא ביתא דבן סירא, נוסחא שניה, אות י (ורשה תרפז, עמ' לז — מ), ע"ש בארוכה, ושגה בהבנת הדברים. ועלי חל חובת באור.

בס"ע לט נאמר בא"ב דב"ס: וכל מי שיש בידו ליתן ונותן לו ומפייסו בדברים, מתברך בשלש עשרה ברכות, ומאריכים לו חייו, ומוסיפים לו על שנותיו, ונצול ממיתה משונה ומדינה של גיהנם, והויין לו בנים זכרים שנותנים צדקה, ובעלי חכמה, ובעלי עצה, ובעלי תורה, ובעלי מדות טובות, ומקיימים כל המצות שבעולם, ונצול מן הנחשים ומן העקרבים ומן המזיקים ומכל מיני משחית. שפ"א היו יוצאים יוסף ועוזיאל בדרך וכו'.

כסבור היה בעל ס"ז שצ"ל: מאריכים (בלא ו) ומכאן מתחיל פירוש 'שלש עשרה ברכות'. ולא היא! אלא כל הברכות הללו נוספו על שלש עשרה הברכות — אשר פורטו כבר בעמ' לח! ובעל ס"ז ראה את האחרונות ולא ראה את הראשונות. וכ"כ שם: והנותן צדקה לעני צריך לפייסו בדברים, לפי שהנותן צדקה לעני מתברך בשש ברכות, ואלו הן: אז יבקע כשחר אורך. וארוכתך מהרה תצמח. והלך לפניך צדקך. וכבוד ה' יאספך. אז תקרא וה' יענה. תשוע ויאמר הנני ... הרי בכאן שש ברכות. ועוד אמרו, שהנותן צדקה לעני ומפייסו בדברים מתברך בשלש עשרה ברכות, ואלו הן: ותפק לרעב לחמך. ונפש נענה תשביע. וזרח בחושך אורך. ואפלתך בצהרים. ונתך ה' תמיד. והשביע בצחצחות נפשך. ועצמותיך יחליץ. והיית כגן רוה. וכמוצא מים אשר לא יכזבו מימיו. ובנו ממך חרבות עולם. מוסדי דור ודור תקומם. וקורא לך גודר פרץ. משובב נתיבות לשבת [הרי כאן יג לשונות של ברכה!]. והנה כל הכתוב בא"ב דב"ס [שהבאתי לעיל] מפורש במסכת ב"ב דף ט סע"ב — י רע"א (בשנויים). וראה תוד"ה והמפייסו: יש מגיהין: והנותן פרוטה לעני ו(ה)מפייסו, משום דמשמע להו, דקראי איירי בנותן צדקה ... ולא מילתא היא ... וע"כ לא גרסי' ליה, דלהאי גירסא הוה ליה למימר: מתברך ב"י, הנך שש דלעיל והני אחת עשרה. עכ"ל התוס'. ואולם לפני בעל א"ב דב"ס היתה הגירסא הדחוייה ע"י בעלי התוס', ונראה, שגם הגי' שלש עשרה היתה לפניו.

לעמ' 138, והע' 249 —

במק"א הארכתני בזה כיד ה' הטובה עלי. כאן אעיר בקצרה. אנו זכינו להדפסת פי' רבנו אפרים בירושלים תשנג, ושם (עמ' קסח) ממשיך ר"א וכותב: לכך היה יכול יוסף לישק את אביו. ועוד, שהרי יעקב אבינו לא מת, כדאיתא פ"ק דתעניות [דף ה ע"ב]. עכ"ל. ובקובץ בעלי התוספות, בכ"י אוקספורד 268, שנדפס בשם פירוש הרוקח על התורה (בני ברק תשלט, דף שכד): וישק לו. כל המנשק (מתיר) [מתים. או: מתיו], מתים בניו. אך יעקב לא מת. שפתותיו דובכות. ובאור החיים: וישק לו. פי' לו נשק, אבל אין נכון לעשות כן למת אחר ... אלא לו, ליעקב, כי חי הוא, אלא דורמיטא קראתו כישן ונרדם. ובבראשית רבתי של רבי משה הדרשן: וישק לו. מלמד, שצריך אדם לישק את מתו על פרישתו.

ובספר צרור המור לר' אברהם סבע: וישק לו. מכאן אמרו, זו נשיקת פרישות. מכאן, שצריך אדם לנשק את המת על פרישותו. ובפרשת חיי שרה כותב רא"ס: ויקם אברהם מעל פני מתו ... ולא אמר מעל מתו. להודיענו מה שאמרו רז"ל ביוסף ויבך עליו וישק לו. זו נשיקת פרישה. מכאן, שחייב אדם לנשק מתו. ולכן אמר בכאן מעל פני מתו [כלומר, אברהם אבינו נשק את פני שרה אמנו לאחר מותה]. ובמדרש שכל טוב: וישק לו. מלמד, שמותר לאדם לנשק את המת עד שלא נקבר. וזו היא נשיקה של פירוד גמור. ובפתחי תשובה ליורה דעה, סימן שצד, ס"ק א: רק לבנו או לבתו אסור [לנשק], אבל לשאר מתים מותר. ועי' עוד תו"ש חיי"ש 923 כו; ויחי 1863—1864.

עמ' 144, פסקא רביעית: סכנה: כתבו מקובלים: ההולך בין שתי נשים כשהן נדות, בא לו סכנה גדולה, וגם יוכל ליתן עין רעה, ויוכל להוליד חולי גדול ח"ו. —

בזוהר חדש, רות, דף פא ע"ג: תנן. העובר בית שתי נשים, אם נדות הן, נכפה. ולא תזוז מגופו, ואם לא יעשו לו מידי, סכנת דם או הריגה מזומנת לו. ואם אינן נדות, עין הרע שולט בו, בגופו או בממונו. ובמסכת פסחים (קיא ע"א): הני בי תרי דמצעא להו אשה נדה, אם תחלת נדתה היא — הורגת אחד מהן, אם סוף נדתה היא — מריבה עושה ביניהן.

שם, פסקא חמישית: שלשה אין ממצעין ולא מתמצעין, אלו הן: לא יעבור בין שני דקלים, ובין שני כלבים, ובין שתי נשים. וי"א אף [בין] שני חזירים, ואף בין שני נחשים. ואם עבר — תקנתו: יאמר פסוקים שנפתח ב"אל" ומסיים ב"אל", או נפתח ב"לא" ומסיים בלא". —

במסכת פסחים (שם): ת"ר. שלשה אין ממצעין ולא מתמצעין, ואלו הן: הכלב והדקל והאשה. וי"א אף החזיר. וי"א אף הנחש. ואי מתמצעין, מאי תקנתיה? א"ר פפא: נפתח באל ונפסיק באל. א"נ נפתח בלא ונפסיק בלא.

ר"ע 146: סגולה: כשמתחילה להניק, תניק מדד שמאל תחלה. ואם האם תניק — אז תמתין עד שיעברו שמונה או עשרה ימים מלידה. שם. — ובהע' 281: לא ידענו מהו "שם", ולא זכינו להבין הדברים בכלל, וצ"ב. — נראה, שלפני פסקא זו באה הבאה מצואת ריה"ח, שכן נמצאו הדברים שם, קרוב לסופה (סי' נה): אשה שהתחילה להניק את בנה, תתחיל להניקו בדדה של שמאל. עכ"ל [שכתי וראיתי, שהובא לעיל עמ' 139]. וכבר נמצא הדבר

בספר יוסיפון (פרק יא): ... והאשה, כי תחל להניק את בנה, תחל מצד שמאל. ועי' מקור חסד לרר"מ, הע' עה.

מקורה של סיפא ל"מ. אף מנוגדת היא למקובל, שהאם מתחילה להניק את הולד מיום הולדו, ואם תמתין עשרה ימים — החלב יפסק ולא ישוב עוד.

עמ' 154, פסקא שלישית: וענין שאלת חלום — כתוב בספר "תניא": נמצא ששאלו בצבור ע"י חלום, ונענו וכו'. —

כונת ר' מנשה בן ישראל לספר תניא ס"ס נח: כתוב בשבולי הלקט [סי' רסג. במהד' רש"ב, עמ' 252] ... שנשרפה תורת א' בשנת חמשת אלפים וארבע לב"ע ... בצרפת, כאשר שמענו לשמע אוזן, וגם מהרבנים שהיו שם שמענו שעשו שאילת חלום לדעת אם גזירה היא מאת הבורא, והשיבו להם: ודא גזירת אוריתא [לשון תרגום אונקלוס לבמדבר יט ב].

עמ' 158, שו' 5—7: וכן מעשה במלך שצוה ליהודים שלשה דברים: או לאכול חזיר, או לשתות מיין נסך, או לשכב עם נכריות. ובחרו בזה לשתות יין נסך, ועי"ז עברו על כל שלשת עבירות. —

ר' יעקב כולי שמע מעשה זה בשנוי (ע"ז במקום חזיר [שאסור גם לישמעאלים, אשר רי"כ חי ביניהם]) והביאו בספרו מעם לעז ח"א (קושטנדינא תצ), פרשת וירא (תורגם מלאדינו ללה"ק, ירושלים תשכז, דף שצז): ומעשה ביהודי אחד שבאו גוים ואמרו לו: עליך לעשות אחד משלשת הדברים האלה: לשתות יין נסך, או להטמא עם גויה, או לעבוד ע"ז ... הסכים לשתות יין, אבל עי"כ בא לידי שתי העבירות האלו, כי בהיותו שכור לא היה איכפת לו. וכשפג היין נצטער מאד ואמר: ... בשתיית היין עברתי על ג' עבירות. וכך קיבל על עצמו, שלא לשתות יין הרבה. כי כל העבירות אינן חמורות כמו שכרות, כי עי"ז הוא בא לידי כל העבירות (כך שמעתי).

ר"ע 170: סגולה: המתירא ממסירות — ישכים לבית המדרש וילמוד. ילקוט תהלים (סימן לו, רמז תשכט). —

ואולם בעל הילקוט העתיק דברי הבבלי במסכת גיטין דף ז ע"א.

עמ' 174, פסקא שניה: קודם שילמוד יאמר מאתים ארבעים ושתים פעמים אריא"ל שעולה כמנין זכירה. —

ראה לעיל ס"ע 2, ולהלן עמ' 255.

עמ' 177—178: איתא בילקוט קדושים: "שלש שנים יהיה לכם ערלים" — אין צריך ללמוד, וברביעית — קודש, ובחמישית — יוסיף. —

עי' ספר החיים, לר"ח בר' בצלאל, מהד' מכון שפתי צדיקים, ירושלים תשנ"ג, ס"ע קצד ועמ' ר — רא, ותרו"ץ.

ר"ע 205: החתן, לאחר שבעל ומצא דם בתולים, נוהגין לברך: "ברוך אתה (יי) אשר צג" כו', בלא שם ומלכות. — ובע' 382: והא לך לשון הקשל"ה וכו'. —

בעל קשל"ה העתיק (בשנויים) דברי של"ה (שער האותיות, ערך קדושה, ווארשא תרכג, דף עג סע"ב). ומן הראוי להביא קצת מדבריו, שלא הובאו בקשל"ה:

ותמיהני, איך לא נוהגין בברכה זו. ובודאי מנהג זה הוא מנהג בורות ועם הארצות, כי מה לנו להרהר אחר הגאונים, ובפרט בעל הלכות גדולות, שכל דבריו הם בקבלה. ואפילו למאן דרוצה לחשוש לזה, מאחר שלא הוזכרה הברכה בתלמוד, מכל מקום מי נתן רשות לבטלה לגמרי, יאמרה בלא הזכרת שם ומלכות ---

ויש לציין, כי במחזור ארם צובה (ויניציאה רפז, דף תרצז) ובספר שלש עשרה עקרים (פאריש שכט, דף יט) נדפסה הברכה בשם ומלכות, כמ"ש בספר הלכות גדולות מהדורת ויניציאה שח (=ווארשא תרלה, דף 132 ע"ב). במהדורת הילדסהיימר (הנכד. ח"ב, ירושלים תשמ, ראש עמ' 226): והדר מברך אשר צג אגוז ---

הרא"ש (כתובות א טו) הביא דברי בה"ג, בלא שם ומלכות, בתוספת הערה: ואפשר שבכונה זו תקנוה הגאונים ז"ל. ומסתבר לברכה אחר שמצא בתולים. ואולם ריב"ה בנו (בטור אה"ע, סי' סג) מעתיק נוסח הברכה בשם ומלכות (עי' ב"ח. וראה אריכות דברים בדרישה, וע"ע בספר לקט יושר ח"א, ס"ע 46: ונוהגין לברך על הבתולין, למחר, כשעמד ממטתו ... ואע"ג שכתב האשירי בבכורות: הגאונים האחרונים תקנו ואמרו, כל ברכה שלא נמצא בתלמוד אינה ברכה ... [ז"ל הרא"ש (פ"ח סוף ה"ח): אחרי הש"ס לא מצינו שיוכלו לחדש ברכה]). ומן הענין לציין לספר הישר לר"ת (ס"ס תריט. חלק השאלות והתשובות, ברלין תרנח, ר"ע 82): וכמה ברכות מצאנו, בסדר ר' סעדיה, ברוך המרבה שמחות, ובהלכות רב יהודאי, אשר צג אגוז, וכיוצא בהן הרבה, אע"פ שאינן כתובות [בתלמוד].

כן יש להעיר, כי בעל אור זרוע (ח"א, ס"ס שמא) אומר: וכתב בשאלות דרב אחאי גאון: ובתר דמפיק סדר בתולין, מחייבין לברך בא"י אמ"ה אשר צג אגוז בגן עדן --- [וליתא לפנינו בשאלות].

ואחתום בדברי רה"ג ורמב"ם:

רב האיי גאון משיב לרב יהודה בר יוסף ראש כלה: וברכת בתו[לים] שאמרת, אשר נטע גנת אגוז בגן עדן, ליתה בתלמוד, אלא קבלה היא בפי החכמ[ים].

ואנן הכין שמענ[ו]ה והכין אמרין לה: אשר צג זוג בגן עדן --- (תשובות הגאונים הרכבי, עמ' 230, סי' תלח.).

לדעת המהדיר (הערות ותקונים, עמ' 383—384) היה הנוסח המקורי אשר צג זוג. אח"כ הפך זוג לאגוז. ויש להוסיף, שמאוחר יותר הפך אשר צג אגוז לאשר נטע גנת אגוז.

והרמב"ם משיב לשואליו: ברכה זאת הנקראת ברכת בתולים, הרי היא ברכה לבטלה בלי ספק, כי הוא דבר מגונה [נ"א: נוסף להיותה מנהג מגונה מאוד, שיש בו מחוסר הצניעות], לא ידעתי למה יסדוה, ולמה תיקנו בה קידוש [על כוס יין], וקורין אותו קדוש הבתולים. אין לך דבר מגונה מזה, ומי שהוא בעל שכל אל יתראה עצמו בחברה כגון זאת [נ"א: ואסור למי שיש בו יראת שמים או צניעות לבוא אליו בשום פנים] (פאר הדור, סימן קכט).

ראה ציוניו של ר' דוד יוסף, במהדורתו, ירושלים תשד"מ, עמ' רנו, הע' 7. ועי' גם אוצר הגאונים לכתובות, חלק התשובות, סי' מד — נ.

עמ' 212, הע' 401: המעיין שם בס"ח יראה דלא הוציאוהו ... — יתר על כן יש לציין, כי בעל קב הישר העתיק דברי רבו בספרו יסוד יוסף (פרק ו): ואמר אותו הצדיק טעם לזה, כי בעבור אשר סביבותיו הן רשעים, מונעים מלהודיע לו סודי התורה. ובעל ספר זכירה קיצר וכתב: והטעם, שהן מונעים מלהודיע סודות התורה.

ברם האמת נתנה להאמר, שבס"ח שלפנינו (סי' תשה. ובמהדורת מק"נ, סי' רסו) אין זכר לזה! אך ראה זה מצאתי בספר גימטריאות לריה"ח (כ"י צפת תריג, דף יג ע"א [לוס אנג'לס תשנח, עמ' 45]): לכך יש צער לצדיק שקוברין רשע אצלו, שאז מעלימין מן הצדיקים הגזירות, כדי שלא ישמע הרשע אצלו.

לאותו עמ', הע' 402 —

על ר' עמרם ממגנצא, ראה: תקונים והשלמות בסוף קב הישר, ח"ב, ירושלים תשנט, עמ' ו.

עמ' 216, הע' 408: מעשה זה והבא אחריו עד סוף הדבור העותקו מאלפא ביתא דבן סירא. —

והוא ספר מאוחר (ומפוקפק) שיוחס ללא אמת לשמעון בן סירא, אשר כתב את ספרו חכמת בן סירא בירושלים, בשנת ג'תקצ (בערך).

עמ' 218, הע' 414: הובא בקב הישר (ס"פ לא) בזה"ל: "והנה קבלה בידי, שיש ימים מיוחדים בשנה" וכו'. —

בעל קב הישר העתיק דברי רבו בספרו יסוד יוסף (פרק כו) ושם כתוב: דע, כי יש ימים מיוחדים לשלוח בהם יסורים ע"פ דינא דרקייע, ובאם ח"ו שבועט וקורא תגר בהם, יוכל להנזק בהם נזק גדול.

שם, הע' 415: הובא בקב הישר (פרק לב), משם "גדול אחד וחסיד שבחסידים". וכאן, היו כמה חסרונות, והוכנסו ע"פ קב הישר. ושם איתא כ"ד במקום כ"ה. —

ביסוד יוסף: מצאתי ג"כ בכתבי חסיד גדול. ושם נוסף: כז ניסן, כז תמוז.

שם, הע' 426: הובא בקב הישר ... — ראה תקונים והשלמות, בסוף קב הישר, עמ' ח — ט.

לעמ' 224—225 —

בספר איומה כנדגלות לר' יצחק עונקינירה, קושטאנדינא שלז, הובא הספור בשמעון בן שטח בשם מדרש מי השלוח. משם הובא בספר כונות האגדות נקרא כפתר ופרת, לר' יעקב בר' יצחק לוצאטו, בסיליאה שמא, ירושלמי דחגיגה, מאמר כב. ובספר רב פעלים לר' אברהם בן הגר"א (עמ' 80—81). מר"פ הועתק באוצ"מ (296 ע"ב).

בח"א מהרש"א לסנהדרין צב ע"א הובא המעשה בשם בעל עיקרים. בספר העקרים, לר' יוסף אלבו (מאמר ג, סוף פרק ל): וכבר אמרו על אחד מן החכמים האחרונים, שבא אליו לסטים מזוין ובעל עבירות ... אמר לו החכם: אם כן, קבל עליך לומר האמת ---

והובא כבר בספר חסידים (סי' תרמז. מק"נ, סי' קיג): מעשה ברשע אחד שאמר לחכם אלו היית מורה לי תשובה דבר אחד, הייתי עושה ... אמר לו: אל תכזב ---

בספרו ברית עולם מפנה הגחיד"א את המעיין לספרו פני דוד, בראשית [לז, שם הובא המעשה מספר איומה כנדגלות. ע"ש].

ובספרו מראית העין לתמיד, דף ה, הוא כותב: וכבר הוה עובדא וחכם אחד אמר לאדם אחד: איני מבקש ממך רק שתדבר אמת. ועי"ז שב בתשובה והיה צדיק גמור. כידוע.

ובספרו יוסף תהלות, מזמור קיט, קרוב אתה ה', הביא את המעשה מס"ח ומאיומה כנדגלות.

ובספרו פתח עינים, סוף מכות: אפשר לומר, במ"ש באגדה, דרשע אחד ציוה לו החכם דידבר אמת ---

ובספרו חדרי בטן (דף קלד ע"א, סי' י): מעשה, שציוו לבעל תשובה שידבר אמת, ובזה נמלט מכל חטא.

אף ר' יהודה בן הרא"ש הביא את הספור בצוואתו (צג"י ב 176): ואמרו, שהיה איש אחד רשע שלא הניח עבירה שלא עבר. וחילה פני חכם אחד, שיורהו דרך תשובה בדרך קל, אמר לו: שמור עצמך מלשקר --- ובספר ישמח משה, משפטים, מדבר שקר תרחק: על פי שאמרו רז"ל, באחד שאמר, שרוצה לקבל על עצמו רק דבר אחד ... שלא ישקר ... עד ששב בתשובה. עד כאן איתא בגמרא [!].

ובספר חסידים (קטן), לר' משה בן החבר רבי אלעזר הכהן (ווראשא תרכו, דף יג סע"א): ואני אב"ק שמעתי אומר: מעשה באדם אחד שעשה עבירות הרבה ... בא אצל חכם אחד ואמר לפניו ... תנה לי מצוה אחת ואנצרנה. אמר לו החכם: השמר לך פן תשקר, ואל תוציא מפיך כזב --- [ספר זה המכונה בכ"י בשם ספר המשכיל, נתחבר ע"י ר' משה הכהן, בן אחותו של הרא"ש, אשר למד תורה אצל שני דודיו, ר' חיים ור' אשר, בני ר' יחיאל בן אורי, ואב"ק הוא, כנראה, מעתיק הספר, בשנת ה'רלג, שהוסיף בו נופך משלו].

בספר רכב אליהו, לר' יוסף בר' אלי' כ"ץ מזסלב, קראקא שצח (דף ח סוף ע"א): רשע אחד מנע [= נמנע] מכל מעשיו הרעים, ע"י שהורה לו חכם אחד שלא לדבר שקר.

לסיכום: אחד יחיד ומיוחד הוא ר' יצחק עונקינירה המיחס את העצה לשמעון בן שטח, ואילו כל המקורות האחרים מיחסים אותה ל"חכם אחד". ר' יוסף אלבו מכנהו: אחד מן החכמים האחרונים. תמוהים ביותר דברי בעל ישמח משה, שכל המעשה "איתא בגמרא"!

ר"ע 226: "מלבד עולת הבוקר", ר"ת מלוה לעני בשעת דוחקו, כאלו הקריב עולה. —

כ"כ ר"ח בר' בצלאל בספרו אגרת הטיול, חלק הרמז, אות מ: "מלבד עולת הבקר", נוטריקון: מלוה לעני בשעת דחקו. מגיד, שמעלה עליו הכתוב כאלו הקריב עולה בזמנו.

ועי' רש"י לויקרא כג כב: ללמדך, שכל הנותן לקט שכחה ופאה לעני כראוי, מעלין עליו כאלו בנה ביהמ"ק והקריב קרבנותיו בתוכו. מקורו בתורת כהנים (ספרא), אמור, סוף פרק יב: ללמד, שכל מי שהוא מוציא לקט שכחה ופיאה ומעשר עני, מעלים עליו כאילו בית המקדש קיים, והוא מקריב קרבנותיו לתוכו.

עמ' 228, פסקא שלישית, שו' 5—6: וכד סליק לפוריא יאמר: "שרי ליה מרא לכל מאן דצער ליה". —

מקורו במסכת מגילה, דף כח ע"א: שאלו תלמידיו את רבי נחוניא בן הקנה: במה הארכת ימים? אמר להם: מימי לא נתכבדתי בקלון חברי, ולא עלתה על מטתי קללת חברי --- כי הא דמר זוטרא, כי הוה סליק לפורייה, אמר: שרי ליה מריה לכל מאן דצערן.

שם, שו' 6—9: דורשי רשומות נתנו סימן על זה: אז תשכיל ... אז תצליח ... אז תישן — שמונה שעות. כ"כ של"ה. —

ע"י מ"ש בקובץ בית אהרן וישראל, גליון לד (ניסן — אייר תשנא) עמ' קלג — קלד, כי אז תישן אינו אלא פליטת קלומוס במקום ישנתי אז. והדברים מפורשים בספר עוללות אפרים, מאמר נט (לובלין שג, דף כו ע"ב): וכארז"ל: לעולם ישלש אדם מעותיו כו' [ב"מ מב ע"א]. גם ישלש כל יום ויום של כד שעות על ג חלקים [ע"י קידושין ל ע"א ותוס']. כי ע"ז מצינו ג לשון אז המורים ע"ז. דהיינו ח שעות, שליש מן היום, יהיה ישן, זה"ש ישנתי אז ינוח לי (איוב ג יג). וח שעות יעסוק בצרכי הגוף, זה"ש כי אז תצליח את דרכיך (יהושע א ח). וח שעות יעסוק בתורה, זה"ש ואז תשכיל (שם). כי כולם נרמזו במספר אז. עכ"ל.

הסימן ישנתי אז הובא בספרים בשם הרמב"ם. ובמתנות כהונה (לאיכ"ר ב כב) הובא בשם הקדמונים. ע"ש בקובץ, ולא אכפיל את הדברים, כי לקצר אני צריך.

עמ' 249, פסקא חמישית: על כל משכב שכב, חוץ מהקרקע, ועל כל מושב [שב], חוץ מהקורה. —

תלמוד ערוך הוא במסכת ברכות (דף סב ראש ע"ב): תניא בן עזאי אומר: על כל משכב — שכב, חוץ מן הקרקע. על כל מושב — שב, חוץ מן הקורה.

עמ' 252, פסקא שניה: ו"נשמת כל חי" יאמר בכונה ובקול, ויאמר הנוסח: "כי כל פה וכו' וכל לשון לך תשבח". כן כתב רוקח. —

תרי תמיהי חזינא הכא: א) מה טעם לכתוב וכו' במקום לך יודה. ב) נוסח אשכנז [שהוא נוסח הרוקח!] הוא: וכל לשון לך תשבע. וכן בברכת מלכיות: תשבע כל לשון, עש"ה בישעיה מה כג. ואולם נוסח תימן וספרד: וכל לשון לך תשבח, וכל עין לך תצפה. וכן הנוסח בסדרי התפלה של רב עמרם ורב סעדיה ורמב"ם.

ואף בהקדמת תקוני הזוהר (קרוב לסופה) נאמר: ורזא דמלה וכל עין לך תצפה ... כל לשון לך תשבח [במק"א הארכת בזה, וכאן לקצר אני צריך].

שבתי וראיתי בפירושי סידור התפילה לרוקח (ירושלים תשנב, עמ' תקח — תקט. הרשיתי לעצמי לתקן את הנוסח המשובש ע"י המעתיקים. ע"ש): ויהיה להקדים כל ברכך לך תכרע לכל לשון לך תשבע, כלשון המקרא בישעיה, וכאשר אנו אומרים במלכיות בראש השנה, אלא אגב כי כל פה לך יודה אומרים וכל לשון לך תשבע, כי הלשון בתוך הפה היא.

עמ' 259, סוף פסקא שניה: סוד גדול. האומר מזמור כ"ז מר"ח אלול עד אחר ש"ת, ערב ובוקר, אזי הוא מובטח שיוציא ימיו ושנותיו בטוב, ומעביר כל המקטרגים. —

מקורו בספר שם טוב קטן (זולצבאך תסו): הא לך סוד גדול, כל האומר רז מזמור זה מר"ח אלול עד אחר שמחת תורה, אפי' גזירה רעה נתונה על האדם מן השמים, יכול לבטלה ומבטל ומעביר מעליו כל המקטרגים ... ויוצא בדימוס זכאי בדיון.

עמ' 261, הע' 496: הפיוט הנמצא במחזורי אשכנז, המתחיל "האוחז ביד מדת משפט" וכו'. —

פיוט למוסף ימים נוראים, והוא חלק י בקדושתא ליום כפור לפיטן הקדמון יניי. ראה: פיוטי יניי, ברלין תחרץ, עמ' שלו — שלח.

עמ' 264, סוף פסקא שניה: "תשובה" ר"ת... תענית שק ואפר בכיה הספר. — בספר חרדים, מצות התשובה, פרק ב (ירושלים תשית, עמ' רז): אמרו הראשונים: ר"ת תשובה, רמז: תענית שק ואפר בכיה הספר. עכ"ל. ראשונים אלו איני יודע מי הם, אך בספר ראשית חכמה (שער התשובה, פרק ה, קרוב לסופו) כתוב לאמר: ושמעתי משם מהר"ר יצחק לוריא אשכנזי ע"ה, כי מלת תשובה רומזת ענין המדרגות הצריכות לה, והוא נוטריקון: תענית שק ואפר בכיה הספר.

וכ"כ בספר של"ה (מסכת יומא, עמוד התשובה, ווארשא תרכג, דף סו סע"א): ובכלל ההכנעה הוא מ"ש האלהי האר"י ז"ל: תשובה ר"ת תענית שק ואפר בכיה הספר. (פרשת וישב, דף כט סע"ד): וכבר ידעת מ"ש האר"י ז"ל, כי "תשובה" ר"ת תענית שק ואפר בכיה הספר. [ודאי העתיק מר"ת].

וכ"כ הגחיד"א בספרו דבש לפי (ת ח): תשובה. רבינו האר"י ז"ל כתב, דהוא נוטריקון: תענית שק ואפר בכיה הספר. ודבריו חיים וקיימים, אך לפי הדור ולפי המקום ולפי הזמן, שאומרים, שאינם יכולים לעשות כדבריו ז"ל, לפחות צריך לזהר בקצת דברים המקיימים התשובה --- [ע"ש]. ונמסרו לנו דברי האר"י ז"ל ע"י תלמידו מהרח"ו בשער רוח"ק, דף יט ע"א. ע"ש. ונמצא נוטריקון זה גם אצל ר"ח בר' בצלאל באגרת הטיול שלו, חלק הרמז.

בסוף העמ': מצוה לסמן הדפין לסוכה אבג"ד וכו'. כ"כ מה"ר שלום [הוב"ד בהגהות דרשות המהרי"ל הלכות סוכה]. —
בהלכות ומנהגי מהר"ש ליתא. אך במנהגי תלמידו מהרי"ל, הלכות סוכות (בהגהה לסי' ו, ירושלים תשמט, ס"ע שסב) כתוב: אמר מהר"י סג"ל, שראה, שרבו מהר"ש היה מסמן הדפין למחיצות הסוכה: אב"ג, כדי לראות סדר עמידתם (בכל דופן ודופן), שלא לשנותם משנה לשנה. [וכן הוא (מהרי"ל) היה נוהג אחריו — לחיבוב מצוה].

לעמ' 265—266 והע' 502 —

בתשב"ץ (קטן, סי' רנח. והובא במגן אברהם, סי' רצה): מהר"ם [מרוטנבורג] ז"ל, כשהוא מתפלל ויהי נועם, אומר לעולם אורך ימים וכו' שתי פעמים, ואז יש בו [קל תבות] כמנין [ה]כהנים בגימטריא. לפי שכהני חשמונאי ובניו היו הולכים למלחמה ואמרו שבע פעמים ויהי נועם ושתי פעמים אורך ימים אשביעהו. ונצחו.

ר"ע 266: "על הנסים" — יש [בו] קכ"ד תבות כמנין שמו "יוחנן", שהוא תקנו. —

בכל בו (סי' מד) ובארחות חיים (הלכות חנוכה, סעיף כב): מזכירין של חנוכה בהודאה. ויש קכ"ד תיבות בעל הנסים, כנגד מנין יוחנן, שתקנו. ובספר הרוקח (סי' רכה): יש בעל הנסים דחנוכה קכ"ה תיבות, כחשבון כהנים ... ומרוב ענותו של יוחנן כהן גדול הוסיף תיבה אחת יותר מן יוחנן, שעולה קכ"ד.

ובפירוש הרוקח על התורה (ח"ג, בני ברק תשמא, עמ' ל): בעל הנסים דחנוכה קכ"ה תיבות, כמניין כהנים.

ובפירושי סידור התפילה לרוקח (עמ' תשטו): אומרים על הנסים, ויש בו יוחנ"ן תיבות, לפי שיוחנן כהן גדול יסד אותה. וי"א כהני"ם תיבות יש בו, על שם הנס שנעשה על ידי כהנים. על הניסים ק"ל תיבות, כמנין הכהנים... (עמ' תשיט): בתפלה זו הכהני"ם תיבות --- אבל קבלתי כהני"ם תיבות בו --- ובסידור רבנו שלמה (ירושלים תשלב, עמ' קצז, סי' פד): על הנסים. כמניין יוחנן תמצא תיבות בברכה זו, עם כשם שעשית. ופי' הר"ר אלעזר בהר"ר יב"ק, שיוחנן כהן גדול יסד ברכה זו. וי"א כמניין כהנים תיבות יש בברכה זו, ופי' חשמונאי ובניו יסדוהו.

עמ' 274, פסקא שניה: התופר בגדיו כשהוא מלובש, הוא קשה לשכחה ולשם רע. וסגולתו: יטול קיסם בפיו בשעת תפירה ויאמר: "ה' ישמרני מכל רע". מ"כ. — ובהע' 512: עיין מח"ו (סוף הלכות כלה, עמ' 720 וכו'). — מקור הדברים בחופת אליהו רבה, סוף שער ג (מנוה"מ לר"י אלנקוה, ח"ד, עמ' 468 = ראשית חכמה, בסופו): והתופר בגדיו עליו כשהוא לבוש, ובשכבר הימים רשמתי בשולי מנוה"מ: מכאן אתה למד על טעותו של מהדיר מח"ו (הלכות כלה, סי' תקכט, עמ' 720) בהגיהו [ערום] במקום לבוש. השוה גם: "דברים שמנו חכמים במנין ונמצאו בספר מחזור וויטרי כ"י אקספרד" (מנוה"מ שם, עמ' 576): המחייט כליו כשהוא לבוש ונותן קיסם בתוך פיו.

עמ' 277, פסקא רביעית: סגולה לידע החשבון, אדם בנפשו, נקוט כלל זה בידך: מן ג' תקח לחשבון וכו'. — בכל בו (ס"ס קכב): לדעת חשבון האדם בנפשו, נקוט האי כללא בידך: ג"ע הכ"א זט"ו. פירוש, על כל היתר משלישיות תמנה ע'. ועל כל היתר מחמישיות תוסיף כ"א. ועל היתר משביעיות תוסיף ט"ו. ומכל החשבון תקח ק"ה, והנותר הוא המחושב.

פתרון החידה פורסם (ע"י ר' יהושע דובראווסקי ור' אלי' כ"ץ) בקובץ הדרום, חוברת יט (ניסן תשכד) עמ' 171; כ (תשרי תשכה) עמ' 149—151. ומי שדעתו רחבה מדעתי יכריע בין הפותרים.

שם, פסקא חמישית: מצאתי כתוב הטעם שקורין בשם "גאון" מי שבקי בכל ששים מסכתות, כמנין גאון. —

במק"א הארכתי בזה, וכאן אקצר ואומר: המקור הראשון הוא, כנראה, ר"מ המאירי בסדר הקבלה אשר הקדים לספרו בית הבחירה לאבות. ע"ש. שני לו הוא הרדב"ז בשו"ת שלו (מהד' ר"א וואלדן, ח"ד, סי' אלף קעח): בדרך כלל אומר לך, שאין דרכנו לקרא גאון אלא לאותם שהיו אחר רבנן סבוראי, קודם הריא"ף ז"ל. ושמעתי אומרים, שתנאי הגאון היה, שיהיה יודע שיתא סדרי על פה, גמרא ומשניות.

שמועה זו שמע גם בן דורו ר' אליהו בחור, שכתב בספרו תשבי, ערך גאון: קצת החכמים שהיו אחרי האמוראים נקראו גאונים, כגון רבי שרירא גאון, רבי סעדי' גאון [הראשון נפ' בשנת ד'תשצח, והשני נפ' בשנת ד'תשכב!]. ושמעתי, שנקראו כן, בעבור שהיו בקיאים בכל התלמוד, שהם ששים מסכתות. גאון בגימטריא ששים.

אחריהם מצאנו לר' דוד קונפורטי, בספרו קורא הדורות (ויניציאה תקן, דף ה ע"ב): ומ"כ, שי"א, כי הגאונים, נקרא כ"א מהם בלשון גאון, ע"ש שהיה יודע ס' מסכתות, כמנין תיבת גאון.

אחריו כותב הגחיד"א (מע"ג, אות ג, קו"א, סי' א): גאון. אמרו קדמונינו, שבחרו בשם זה שהוא גימטריא ששים, לרמזו, שהוא בקי בששים מסכתות. ואחתום בדברי רמ"מ משקלוב, בהק' מס' אבות ע"פ הגר"א (שקלאוו תקסד): ושמעתי מפה קדוש של אדמו"ר גאון העולם רבינו הגדול והקדוש החסיד זלה"ה, טעם למה שקראו לכל ראשי הדור שאחר זמן התלמוד בשם גאון, ע"פ מ"ש במדרש שיר השירים: ששים המה מלכות [שה"ש ו ח] אלו ששים מסכתות של הלכות כו'. ע"ש. ובדורות הראשונים שאחר זמן חיבור התלמוד לא סמכוהו לאחד שינהיג כל דורו, עד שהיו סדורים לו כל הששים מסכתות בע"פ ... ולכן קראו לראש הדור שלהם בשם גאון, שעולה במספרו ששים, לרמז על ששים מסכתות הנ"ל. עכ"ל תלמיד הגר"א מפי רבו. ולא שמע השומע שהגאון אמר זאת בשם התשבי, אלא שהוא הוסיף והביא מן המדרש אסמכתא למנין המסכתות (עליות אליהו, שטטין תרכא, עמ' 86, הערה קיא).

שם (בהמשך): הטעם: "באר היטב" [דברים כז, ח], פרש"י בשבעים לשון וכו'. —

בספר מנחה בלולה לדברים כז ח: באר היטב. וחז"ל אמרו: בע' לשון [משנה סוטה ז ה]. שכן היטב כגלגולו עולה ע'. עכ"ל. והרא"ם כתב: בשבעים לשון (רש"י). כי היטב בצרופו עולה שבעים. עכ"ל. ובגור אריה: ויש מפרשים: תיבת (הטיב) [היטב] עולה שבעים, כזה ה (הט הטי הטיב) [היטב]. אף תלמידו של מהר"ל, בתי"ט לסוטה, הביא את הנוסח המשובש, ונאלץ לצרף את התבה, להשלים את המנין. וכן הוא כותב: ויש מפרשים תיבת היטב עולה ע'. כזה: ה הט הטי הטיב [והתיבה עצמה. כ"כ בספר] גור אריה. עכ"ל. וכבר האריך בזה הגרי"פ בספרו ראשון לציון.

ברם בפ' הרא"ם לדברים א ה: הואיל משה באר את התורה. בשבעים לשון פירשה להם (רש"י). כי פירוש באר, באר היטב, והיטב בצרופו עם החשבון הקודמי עולה ע'. עכ"ל הרא"ם. ודבריו נתפרשו באר היטב כגור אריה: והרא"ם מפרש, דילפינן בג"ש: באר באר, דכתיב בפרשת כי תבוא באר היטב (והטיב) [והיטב] כגלגולו: שבעים, כזה: ה היטב היטב.

ר"ע 278: הטעם שאחז"ל: תינוקות של בית רבן גזירות רעות מבטלין, וסימנך [משלי כה טו]: "ולשון רכה תשבר גרם", ראשי תבות כך הוא. — ובהע' 521: לא מצאנו לשון זה בחז"ל וכו'. —

ז"ל של"ה, מסכת שבועות (אמ"ד נחת, דף קצו סע"א): מפי עוללים ... ואמר: למען צורריך ולהשבית אויב ומתנקם [תהלים כה, טו] כמו שארז"ל: תינוקות של בית רבן מבטלין הגזירות. ודורשי רשומות נתנו סימן: ולשון רכה תשבר גרם [משלי כה טו] ר"ת תינוקות של בית רבן גזרות רעות מבטלין. וקדם לו ר' שמואל ארקיוולטי, בספרו ערוגת הבושם (ויניציאה שסב-שסג, פרק כט, דף ק ע"ב): תשבר גרם נוטריקון: תינוקות של בית רבן גזרות רעות מבטלין. מכוון למ"ש במדרש: ולשון רכה תשבר גרם, לשון התינוקות שהיא רכה משברת כחן של צרות שהן חזקות כעצם.

אף הוא העתיק מראשית חכמה, פרק גידול בנים (יוזעפאף תרכת, דף קצ ע"ד — ממנוה"מ לר"י אלנקוה, ח"ד, עמ' 139): וגרסינן במדרש: ולשון רכה תשבר גרם, לשון התינוקות בתורה שהיא רכה שוברת כחן של צרות שהן חזקות כעצם. וסי': תשבר גרם — תינוקות של בית רבן גזרות רעות מבטלין. וז"ל ר' אברהם סבע, בספרו צרור המור לשמות כה יח: ולכן כתיב מפי עוללים ויונקים יסדת עוז. והם מבטלים גזרות רעות. כאומרו להשבית אויב ומתנקם. ואמרו: ולשון רכה תשבר גרם, ראשי תיבות תינוקות של בית רבן גזרות רעות מבטלים.

כן נמצא הנוטריקון בש"ך עה"ת (תרומה, דף 180 ע"א): תשב"ר גר"ם, נוטריקון: תינוקות של בית רבן גזרות רעות מבטלין. וכן בספר יוסף אומץ (פ"פ ענ"מ תרפח, עמ' 281 "מפרק גדול בנים"): תשבר גרם ר"ת תינוקות של בית רבן גזירות רעות מבטלין.

עמ' 280: חמשה ימים ... שבעה נולדו ... שלשה דברים ... — שלוש פסקאות אלו נשתרבו לכאן מתוך דברים שבמנין, פרק שלשה (עמ' 108) ופרק שבעה (עמ' 121) ופרק חמשה (עמ' 118).

לפסקא השלישית: שלשה דברים שעתידין לחזור: המן, והבאר, והענן — אעיר, כי במכילתא בשלח, מסכתא דויסע (פרשה ה) שנינו: וזה אחד משלשה דברים שאליהו עתיד להעמיד לישראל: צלוחית המן, וצלוחית של מי נדה, וצלוחית של שמן המשחה. וכ"ה בתנחומא בשלח (פסקא כא): ... צנצנת המן, וצלוחית שמן המשחה, וצלוחית המים. ועדיין ל"מ נוסח מחברנו.

שם, פסקא רביעית: כל ימי רשב"י לא היה גשם ביום, רק בעתם — ליל רביעי וליל שבת. —

הכי גרסינן במסכת תענית (דף כג רע"א): בעתם. בלילי רביעית ובלילי שבתות שכן מצינו בימי שמעון בן שטח, שירדו להם גשמים בלילי רביעיות ובלילי שבתות. וכן בויק"ר (לה י'): ונתתי גשמיכם בעתם. בלילי שבתות. מעשה בימי שמעון בן שטח ובימי שלמצי המלכה, שהיו הגשמים יורדין מלילי שבת ללילי שבת. וכן בספרא (בחקתי, פרק א, הלכה א): מעשה בימי שמעון בן שטח וכו'.

שמה נתחלף לו למחברנו בין בן שטח לבן יוחאי?

שם, פסקא חמישית: סגולה: תמיד תהיה אמת לנגד עיניך, ורמז — "אמת", ר"ת: ארון מטה תכריכים. —

בבעל הטורים לבראשית מז כט: ועשית עמדי חסד ואמת. אמת נוטריקון: ארון מטה תכריכין. ובתוספות השלם ח"ה (ירושלים תשמו, דף ו ע"ב, סי' כג) הובא מתוך שלשה קבצים כ"י של בעלי התוספות: חסד ואמת נוטריקון: חסיד ספור דמעות ארון מטה תכריכים. וציין המהדיר לב"ר צו ה. ואני שמעתי ולא אבין. והיע"ב.

לעמ' 285 —

מעשה ברבי עקיבא והקדיש הובא בהרבה ספרים, בשם תנחומא (מנוה"מ) מסכת כלה (רבנו בחיי ומנוה"מ) ספרים הפנימיים (מחזור ויטרי) הגדה (כל בו וריב"ש — המעיר: ההגדה היא אינה בגמרא שלנו, ואולי בספרי הרבות או בתנחומא [וטעות נפלה בדרכי משה ליורה דעה (סי' שעו, הע' ח): וכתב (בר ששת) דאפשר שהוא בתנחומא או בספרי (!)]. ויש לי בזה אריכות דברים, על השנויים המרובים בין נוסח לנוסח, אך לקצר אני צריך. רק זאת אעיר, שבסדר אליהו זוטא (פרק יז) מסופר המעשה ברבן יוחנן בן זכאי.

לעמ' 285—286 —

'מעשה בהגאון רבי סעדיה' לקוח מספר חסידים, סימן רלב: מעשה ברב סעדיה בן יוסף החכם. ועי' שם בברית עולם ובמקור חסד. הספור נמצא גם במהדורת מק"נ, סימן רצא. ועי' שם בהערות המהדיר.

עמ' 286, פסקא שניה: עוד טעם לקדיש יתום: לעתיד ידרוש הקב"ה וס"ת בחיקו, ואח"כ יעמוד זרובכל יתום ויאמר קדיש, ויענו כל בני גיהנם "אמן", ויוציאום מיכאל וגבריאל ויביאום לג"ע. כ"כ רוקח. — בספר הרוקח, סימן שסב: ובא"ב דרכי עקיבא: עתיד זרובכל לומר קדיש אחר שידרוש מלכנו ברוך הוא.

במסכת ע"ז (דף ב סע"א): לעתיד לבא מביא הקב"ה ס"ת ומניחו בחיקו ... ובסדר אליהו זוטא, פרק כ: ועולה הקב"ה ויושב ודורש בפמליא שלו, ועומד זרובבל בן שאלתיאל כמתורגמן ... ואומר דבר אגדה לפני הקב"ה. ועונין הצדיקים: יהי שמו הגדול מבורך לעולם ולעולמי עולמים, בגן עדן, ופושעי ישראל עונין אמן מתוך הגיהנם. אומר להם הקב"ה למלאכים: מי הם הללו שעונין אמן מתוך הגיהנם? ואומרים לפניו: רבש"ע, הללו הם פושעי ישראל ... ואומר להם הקב"ה למלאכי השרת: פתחו להם שערי גן עדן. ובאותיות דרבי עקיבא, אות ז (והובא בילקוט ישעיה, רמז תכט): ... וכיון שמגיע (הקב"ה) להגדה, עומד זרובבל בן שאלתיאל על רגליו ואומר: יתגדל ויתקדש, וקולו הולך מסוף העולם עד סופו, וכל באי העולם עונין ואומרים: אמן, ואף רשעי ישראל וצדיקי אומות העולם שנשתיירו בגיהנם, כולן עונין ואומרים: אמן, מתוך גיהנם --- באותה שעה נוטל הקב"ה מפתחות של גיהנם ונותן לגבריאל ולמיכאל, בפני כל הצדיקים כולן, ואומר להן: לכו ופתחו שערי גיהנם והעלו אותם מתוך גיהנם ---

תמו ולא נשלמו הערותי לספר זכירה. שלים ספרא ולא שלימו רחמי שמיא.	
הטוב כי לא כלו רחמיו	והמרחם כי לא תמו חסדיו
מעולם קוינו לו	והוא יאיר עינינו בתורתו
ויצילנו משגיאות	ומנסתרות ינקנו

א. בענין מצד צפון העולם פתוח

[דף ל"ז והערה 83]

ביאור הדברים המובאים שם "כי מצד צפון העולם פתוח" - עיין בבא בתרא (כ"ה סע"א): "תניא רבי אליעזר אומר עולם לאכסדרה הוא דומה, ורוח צפונית אינה מסובכת, וכיון שהגיעה חמה אצל קרן מערבית צפונית נכפפת ועולה למעלה מן הרקיע", ופירש רש"י: "עולם לאכסדרה, שאין לה דופן רביעית: אינה מסובכת, במחיצה: למעלה מן הרקיע ומהלכת את רוח צפון בגגו של רקיע" ע"ש, ומפורש שצד צפון פתוח ואינו מסובך במחיצה ודוק.

ובמדרש פרקי דרבי אליעזר (פרק ג'): "רוח פנת צפון משם החשך יצא לעולם, רוח צפון בראו [השי"ת] ולא גמרו שאמר כל מי שהוא אומר שהוא אלוה יבא ויגמור את הפנה הזאת, וידעו שהוא אלוה, ושם הוא מדור למזיקין ולזוועות והרוחות וְהַשְׂדִּים והברקים והרעמים ומשם רעה יוצאה לעולם שנאמר מצפון תפתח הרעה על כל יושבי הארץ" ע"ש, ובספר הזהר הקדוש ח"ג (דקע"ב רע"ב): "כד קב"ה ברא עלמא אשתאר ההוא סטרא דצפון חסר", ובזהר חדש שיר השירים (ד"ס ע"ד): "אשתאר סטרא דצפון דלא אתבני, דאיהו מדורא בישא דתמן שריא רעה דכל עלמא כדא דאת אמר מצפון תפתח הרעה", ובמדרש אותיות דרבי עקיבא (דכ"ז ע"א): "כל הרוחות הרעות אינן באין אלא מן הצפון".

ועיין בספר הזהר הקדוש ח"ב (דקס"ג ע"א): "עאל ס"מ ואוכלוסיה בנוקבא דתהומא רבה דלסטר צפון" וכו', ועוד שם (דקע"ג ע"ב): "תנינן דסטר צפון נפקי כל הני זיני ביש"י, ושם (דק"ל ע"א): "והוה סליק תננא לחד נוקבא דצפון, דתמן כל מדורין דרוחין בישין", ובזהר חדש רות (דפ"א ע"ב): "ותמן באינן טורין דחשוכא ינקין מסטרא דצפון דהא מההוא סיטרא כל אינן זייני מתערין בעלמא" וכו' ע"ש, ועיין בהגהות נצוצי אורות לספר הזהר הקדוש ח"ב (דר"ג ע"א אות א') והגהות נצוצי זהר שם, ובהגהות ניצוצי זהר לזהר חדש בראשית (ד"ב רע"א) וש"נ.

ומכאן מקור נפתח לדברי הרמב"ן ז"ל בביאורו לתורה ויקרא (י"ז ז') שכתב: "ויקראו שְׂדִים בעבור שמשכנם במקום שְׂדוּד כגון במדבר, ועיקר מציאותם בקצוות, כגון פאת צפון, הַחֵרֶב מפני הקור", ועיין בפירוש רבינו בחיי ז"ל שם, ובספר חסד לאברהם (מעין ז' נהר ט"ז).

וזו לשון רבינו הריטב"א ז"ל בחידושו לכתבא בתרא (ע"ג א'): "ולצד צפון הַשְּׂדִים נגלים לבני אדם מאד", וכוודאי מתורת רביה דרביה הרמב"ן ז"ל דלה והשקה, ובספר הציוני (פרשת אחרי דמ"ח ע"ד) מצאתי שכתב: "עיקר מציאות הַשְּׂדִים הוא בקצוות פאת צפון, כגון מדינת נורוגיה והנוף ההוא, מפני הקור" וכו', ומהר"ם פאפירש ז"ל בספרו אור תורה (פרשת במדבר דף ר"א) כתב: "הפך הקללות המיוחסות לצפון" ע"ש, ועיין בספר המדות (ערך קליפה אות ט'), ולשאר ריש גלותא דבבל הגאון רבינו יוסף חיים ז"ל בספרו בן יהוידע עירובין (י"ט א' ד"ה אשר), ובספר תורה תמימה בראשית (פרק כ"ה אות כ"ג) ואכמ"ל.

ב. בענין שאין הרשע לאחר מותו זוכר שמו

[דף נ"א והערה 100]

מה שהובא שם מפי ספרים וסופרים בענין שאין הרשע לאחר מותו זוכר שמו, ומר נ"י האריך בהא בטוב טעם.

בס"ד חושבני שיש למצוא לזה מקור בשדה אשר ברכו ה' הוא התלמוד הבבלי, דהנה עיין מסכת שבת (קנ"ב סע"ב): "אמר רב מרי עתידים צדיקים דהוו עפרא דכתיב וישב העפר על הארץ כשהיה. הנהו קפולאי דהוו קפלי בארעא דרב נחמן, נחר בהו רב אחאי בר יאשיה, אתו ואמרו ליה לרב נחמן נחר בן גברא, אתא ואמר ליה מאן ניהו מר, אמר ליה אנא אחאי בר יאשיה, אמר ליה ולא אמר רב מרי עתידי צדיקי דהוו עפרא, אמר ליה ומני מרי דלא ידענא ליה, אמר ליה והא קרא כתיב וישב העפר על הארץ כשהיה, אמר ליה דאקרייך קהלת לא אקרייך משלי, דכתיב ורקב עצמות קנאה כל מי שיש לו קנאה בלבו עצמותיו מרקיבים כל שאין לו קנאה בלבו אין עצמותיו מרקיבים, גששיה חזייה דאית ביה מששא, אמר ליה ליקום מר לגווייה דביתא, אמר ליה גלית אדעתך דאפילו נביאי לא קרית דכתיב וידעתם כי אני ה' בפתחי את קברותיכם, אמר ליה והכתיב כי עפר אתה ואל עפר תשוב אמר ליה ההוא שעה אחת קודם תחיית המתים" ועיין בפירוש רש"י ז"ל.

ויש להבין מה זו שאלה ששאל רב נחמן לאותו נפטר שמצאו בשדהו "מאן ניהו מר", ומה פשר שאלה זו מי אתה דהיינו מה שמך, ולמאי נפקא מינה.

ונראה להסביר על פי הנודע דכל מת רשע אינו יודע שמו, וכמבואר להדיא בדברי רז"ל במסכת חיבוט הקבר (פרק ב') והובא בספר ראשית

חכמה (שער היראה פרק י"ב דף רל"ה), ועיין בהערות המהדיר (שם אות ע"ט וש"נ), ועיין בארוכה בביאור הגאון רבי חיים פאלאג'י ז"ל למסכת חיבוט הקבר, הנדפס בספרו עיני כל חי (דקכ"א רע"ב), ובהגהות נצוצי זהר לזהר חדש (פרשת אחרי דמ"ט ע"א אות ו' וש"נ), ובזה רצה רב נחמן לדעת אם אכן מת זה צדיק או רשע, ובשעה שנודע לו שהוא יודע שמו נמצא שצדיק הוא, וחזר ושאלו והרי רב מרי אמר עתידים "צדיקים" לחזור לעפרן, ודוק.

ואגב דע שראיתי לחד מן קמאי מר ניהו רבה רבי יהושע נ' שועייב ז"ל תלמיד הרשב"א ז"ל, בספר דרשותיו על התורה (דרשה לראש השנה דף תצ"ג) שכתב: "בראש השנה בלבד הנשמות מתעוררות ושטות, ויש רמז לזה בהנו קפולאי" ע"ש, וכעת לא ידעתי איזה רמז יש לזה מעובדא דהנהו קפולאי, ועיין.

ג. בענין אמירת מזמור למנצח בנגינות בעת נשיאת

כפים בימי העומר

[דף רמ"ג והערה 479]

סוטה (מ' סע"ב): "בזמן שהכהנים מברכים את העם מה הן (העם) אומרים, אמר רבי זירא אמר רב חסדא ברכו ה' מלאכיו גבורי כח וגו', ברכו ה' כל צבאיו משרתיו עושי רצונו", ופירש רש"י ז"ל: "העם מה הם אומרים שיראו מסבירי פנים ומודים לפניו על כל ברכותיו להראות שהן נוחות להן", ובתור הכי קאמר תלמודא דכל האומר (לפסוקים הללו ע"ש) במקדש ובגבולין אינו אלא טועה, כלום יש לך עבד שמברכין אותו ואינו מאזין ע"ש.

ולהלכה פסקו רבותינו הפוסקים דלא יאמר שום פסוק בשעת ברכת כהנים, וכלשון מרן ז"ל בשלחנו הטהור או"ח (סימן קכ"ח סעיף כ"ו): "בשעה שמברכין (הכהנים) את העם אין לומר שום פסוק אלא ישתקו ויכוונו לברכה", ועיין למו"ז הגז"ל בכף החיים (שם אות קנ"ט).

וראיתי לגאון רבי חיים פאלאג'י ז"ל בספרו מועד לכל חי (סימן ה' אות כ"א) שכתב: "בכל ימי העומר יאמר בשעת ברכת כהנים מזמור למנצח בנגינות בצורת המנורה והוא סגולה נפלאה שיצליח בכל מעשיו ואינו ניזוק כל אותו יום - שלמי חגיגה (דרצ"ח ע"ד) משם אגרת הרמב"ן ועיקרי הד"ט (סימן אות י"ד), ומורינו הרב חסיד שבכהונה [רבי אליהו הכהן זצ"ל] בספרו שבט מוסר הביא זה בסתם וכנראה שהבין שהוא לכל ימות השנה"

עכ"ל. והביא הדברים מו"ז הגאון ז"ל בספרו כף החיים (סימן תפ"ט אות ק"ט) ע"ש.

ובעניותי איני מבין וקשה לי דכיצד זה יאמרו פסוקים הללו בעת ברכת כהנים, והלא דינא דתלמודא והכרעת הפוסקים היא דאין לומר אז שום פסוק וכמו שנתבאר וצל"ע. [וגם אגרת הרמב"ן ז"ל הלזו לא ידעתי מה ענינה והיכן נמצאת וצ"ע].

ודוחק בעיני ליישב על פי מה שכתבו רבותינו בעלי התוספות סוטה (מ' א' ד"ה כל) דהא דמותר לומר בעת נשיאות כפים את רבונו של עולם של מאן דחזא חלמא היינו דמשום סכנה התירו, והביא דבריהם רבינו הט"ז (סימן קכ"ח ס"ק כ"ד), והוא הדין הכא שרי כדי שיהיה ניצול ולא ניזוק, ועיין בבית יוסף (סימן ק"ל) ובכף החיים (שם אות ב') ודוק.

הערה זו זכיתי בס"ד להדפיס בקובץ התורני "אור תורה" (שנת תשל"ג גליון נ"ט דף שפ"ז), ואחר שנים זכיתי ונדפסו ובאו לידי ספרי הגאון רבי חיים פאלאג'י ז"ל, וראיתי לו שם בשו"ת לב חיים ח"ג (סימן כ"ד) שעמד בפתגמא דנא וכה כתב: "שאלוני טעם וסמך לדברי רבותינו ז"ל הרב שלמי חגיגה והרב עיקרי הד"ט (דלעיל) שכתבו דכל ימי העומר בשעת ברכת כהנים יאמר מזמור למנצח בנגינות מזמור שיר בצורת המנורה, והוא סגולה נפלאה דיצליח בכל מעשיו ואינו ניזוק כל אותו יום, ומורינו הרב חסיד שבכהונה בספרו שבט מוסר (פרק ל"א) הביא זה בסתם וכנראה הבין שהוא לכל ימות השנה וכמו שכתבתי בספרי מועד לכל חי (סימן ה' אות כ"א), על מה ולמה נוהגין לומר מזמור זה דוקא, ומה שייכות יש למזמור זה עם ברכת כהנים, ושם האריך הגאון רבי חיים פאלאג'י ז"ל למצוא שייכות בין מזמור זה לברכת כהנים, והביא דברי רז"ל במדרש דברים רבה (פ"א סימן ט') אמר הקב"ה לישראל בעולם הזה הייתם מתברכים על ידי אחרים, לעתיד לבוא אני אברך אתכם שנאמר אלהים יחננו ויברכנו, ונמצא דמזמור זה הוא שוה לברכת כהנים וכו', והוסיף שם שהאומר מזמור זה בשעת ברכת כהנים יכוין בלבו באותה שעה כמו שאני שומע ברכת כהנים מפי הכהנים, כמו כן נזכה לשמוע שיר זה שאני אומר למנצח בנגינות מפיו יתברך לעתיד לבא שאלהים יחננו ויברכנו, כמו שהבטיחנו שכה אמר לעתיד לבא אני אברך אתכם שנאמר אלהים יחננו וכמו שאמרו במדרש וכו"ל.

וסיים שם הגאון רבי חיים פאלאג'י ז"ל: "ובזה נראה לי דאין להקשות על דברי רבותינו דלעיל שכתבו שיאמר מזמור זה בשעת ברכת כהנים

מהא דאמרו בסוטה (מ' א') כלום יש עבד שרבו מברכו ואינו מסביר לו פנים, דמשמע שאסור לומר שום ענין בשעה שהכהנים אומרים ברכת כהנים ועיין להרב עולת תמיד או"ח (סימן ק"ל), משום דאדרבא כונתו רצויה מהאומרו שעתה הוא מאזין לברכת כהנים ברם הוא מצפה ומקוה גם כן לשמוע שיר זה מאלהים יחננו ויברכנו מפי ה' לעתיד לבא, ועל כונה זו אומר אותו שיר בשעת ברכת כהנים ואינו ח"ו שאינו מסביר פנים לברכת כהנים, שה' אמר ואני אברכם ואמרו ז"ל ואני אברכם לכהנים כמו שכתב רש"י [א"ה במדבר ו' כ"ז ע"ש וצע"ק] והוא מבקש רחמים שגם הוא יזכה לברכת אלהים יחננו ויברכנו מפי השי"ת בעצמו כביכול, כמו שזכו הכהנים בעולם הזה הוא מתאוה לעת הטוב שיבוא הזמן שהוא עצמו יברך אותנו לישראל בעגלא ובזמן קריב כאשר הבטיחנו, והוי שפיר מענין ברכת כהנים והוי עבד שרבו מברכו והוא מאזין לו ומסביר לו פנים ומצפה ומחכה עוד לברכתו ברכת עליון שאלהים יחננו ויברכנו לעתיד לבא, ובזה אין שום פקפוק בדבר שלא לאומרו שהרי הוא מענין ברכת כהנים, שמזמור זה לעתיד לבא הוא כברכת הכהנים לישראל מפי כהנים ואנו מצפים לשמוע מפי אל". עד כאן לשון צדיק, ודברי פי חכם חן.

ודע דלולי דמסתפינא אמינא אנא שיש כוונה אחרת בדברי "אגרת הרמב"ן" הלזו, ולא כאשר אני הכנתי מעיקרא וכפי שגם הבין הגאון רבי חיים פאלאג'י ז"ל, דהנה כך לשון השלמי חגיגה אשר הביא מו"ז הגז"ל בכף החיים דלעיל: "בכל ימי העומר כשאומרים ברכת כהנים אם יאמר למנצח בנגינות בצורת המנורה יצליח" וכו', ומה שכתוב כשאומרים ברכת כהנים, אין הכוונה בעת שהכהנים נושאים כפיהם בשעת חזרת התפילה, אלא הכוונה בשעה שאומרים ברכת כהנים בברכות השחר אחר ברכות התורה, ולפי זה קושיא מעיקרא ליתא ודוק.

ונעלם ממני ולא ידעתי מי הביא את הגאון רבי חיים פאלאג'י ז"ל להבין כאשר הבין ולכתוב: "בכל ימי העומר יאמר בשעת ברכת כהנים מזמור למנצח בנגינות בצורת המנורה וכו' שלמי חגיגה (דרצ"ח ע"ד) משם אגרת הרמב"ן" וכנ"ל, שהרי במקור הדברים לא נזכר כלל שמדובר בשעת ברכת כהנים דחזרת התפילה וכנ"ל, ומה גם שבני אשכנז שבחוצה לארץ אין נושאים כפיהם אלא במועדים, וכלל וכלל אין נשיאת כפים בימי העומר ודוק היטב.

וכאשר עיינתי בספר שבט מוסר (פרק ל"א אות י"א דף תל"ה במנוקד) ראיתי שם דברים מפורשים: "כל האומר מזמור למנצח בנגינות מזמור שיר בצורת המנורה בכל יום בהנף החמה לא יקרה לו שום מקרה רע,

וחשוב לפני הקב"ה כאלו הוא מדליק נרות בבית המקדש, ובספר מנורת המאור כתוב לאומרו בימי העומר כששליח ציבור אומר ברכת כהנים יאמר היחיד למנצח בנגינות ויצליח במעשיו (אגרת הרמב"ן), ויסתכל בצורת המנורה ולא יהא ניזוק כל אותו היום, ומסיים שם וטוב לאומרו אפילו כל ימות השנה עד כאן לשונו, וכל האומרו שבע פעמים בדרך ויכוין בו ילך לשלום ולהצלחה", עד כאן לשון הרב שבט מוסר ז"ל. [וכזאת כתב גם בספרו מדרש תלפיות (ענף ברכת כהנים) הערת ידידי הרה"ג הי"ו].

ומהדיר ספר שבט מוסר שם כתב דכל האמור בשבט מוסר שם הוא לקוח מספר חקי חיים (אות ס' סק"ג), וספר זה חיברו הרב שמואל חיים מאזרקוב ז"ל, וענינו דינים והנהגות רבינו האריז"ל מלוקטים על סדר או"ח, כאשר כתב המהדיר בשבט מוסר (שם דף תשס"ז), ואני לא ראיתיו מימי, וגם ספר מנורת המאור שהזכיר שם לא ידעתי לאיזה ספר כיון, אבל זה ודאי אצלי שלא לספר מנורת המאור שחיבר רבי יצחק אבוהב ז"ל נתכוין ששם אין זכר לזה, וגם אינו עוסק כלל בסגולות מסגנון זה ודוק.

על כל פנים הרי לנו מבואר באר היטב כאשר כתב הגאון רבי חיים פאלאג'י ז"ל שמדובר על ברכת כהנים דחזרת הש"ץ, שאז יאמר מזמור לנמצח בנגינות, ולא כאשר רציתי אני לפרש שהכונה שיאמר מזמור זה אחר ברכת כהנים דברכות השחר ודוק היטב.

והאידנא חודש כסלו תשנ"ד בא לידי ספר שהיה יקר המציאות עד מאוד (עיין בספר הנחמד תפארת בניס ח"א דף תכ"ג ותבין) הנקרא בשם חנוכת הבית, ובסופו נדפס ספר מנורת זהב טהור והם דברים מקובלים שהועתקו מכתב יד רבינו שלמה לוריא ז"ל בעל ים של שלמה, ושם (דף קפ"ב) צולם השער של דפוס ראשון של ספר זה פראג שנת שמ"א, וכן שם (דף קפ"ג) צולם השער של דפוס שני של ספר זה שנת תמ"ח, ובשני השערים כה כתוב לאמור: "אמרו חכמים כל מי שיתפלל זה המזמור למנצח בנגינות בצורת מנורה בכל יום בנץ החמה לא יקרה לו שום גזירה רעה, ויהיה חשוב לפני בורא עולם הקב"ה כאילו הוא מדליק נרות בבית המקדש, וכל האומר אותו אחר ברכת כהנים בבוקר, בשבעה שבועות של ימי הספירה לא יקרה לו נזק כל השנה ויהיה מצליח במעשיו" ע"כ.

הרי לנו כאן מפורש כאשר כתבתי אני בס"ד, דלא מדובר שיאמר בימי העומר מזמור למנצח בנגינות בשעה שהכהנים נושאים כפיהם בחזרת הש"ץ אלא שיאמר מזמור זה אחר ברכת כהנים דברכות השחר, ואיני יודע מי הביא

את הרב בעל חקי חיים להבין כאשר הבין שמדובר שבימי העומר כששליח ציבור אומר ברכת כהנים, יאמר מזמור זה, ואיצטמיד חצבא דילן בס"ד.

וגם הרווחנו לדעת דטעות נפלה ובמקום ספר מנורת המאור כאשר הובא בשבט מוסר צריך לומר מנורת הזהב, ודוק היטב.

ועוד הרווחנו דשם בספר מנורת הזהב (דף קפ"א) העתיקו השערים הישנים של ספר זה, אבל שני הטפסים שבאו למוציא לאור היו קרועים, ולכן כשעתיק השער לא יכול היה להעתיק בשלימות ונשארו חסרים כמה תיבות וכאשר יראה הראה בהעתק השערים, אבל ברוך המניח שומרים בעולמו ובעל שבט מוסר ז"ל הציל ויש להשלים השער: "וכל האומר אותו שבעה פעמים בדרך יסוד בו ילך לשלום ולהצלחה" ודוק היטב.

ולגדון דידן אם אכן צדקו דברינו דהסגולה היא שיאמר מזמור למנצח בנגינות בעת אמירת ברכת כהנים דברכות השחר, אם כן אסור לאמרו בעת ברכת כהנים דחזרת הש"ץ, חדא דלא זה זמן אמירת הסגולה ויש לומר דלא מהני, ותו תזרזר הדין דאין לומר שום פסוק בעת ברכת כהנים, וככל אשר כתבנו בס"ד.

אמר הצעיר יעקב חיים סופר נר"ו: עזרני השי"ת ומאמרי הנ"ל נדפס בחיבורי ברכי נפשי ח"ב (סימן ה'), והנה מאז קבלתי מידידי רבי אשר נוסכרים שליט"א את קונטרסו היקר על "למנצח בנגינות בצורת המנורה", ושם הוא זיכה את הרבים וזכות הרבים תלוי בו, והדפיס מכתב יד ספר "יראת אל" מרבינו אליעזר מגרמיזא בעל הרוקח זצ"ל, על מזמור למנצח בנגינות, ומידי עייני בו אורו עיני כי ראיתי שם (בסוף דבריו) שכה כתוב שם: "והאומרו [למזמור למנצח בנגינות בצורת המנורה] בכל יום קודם הנץ החמה, לא יקרה לו מקרה רע, וחשוב הוא לפני הקב"ה כאילו הדליק המנורה בבית המקדש, ומובטח שהוא בן העולם הבא, והאומרו בבוקר אחר ברכת כהנים שבעה שבועות כל ימי הספירה, לא יקרה לו נזק כל השנה כולה ויצליח במעשיו".

ועם דברים אלו יצאנו נשכרים הרבה, חדא שרואים בעליל שהן הם הדברים שהביא בספר שלמי ציבור משם "אגרת הרמב"ן" שכתבתי לעיל דלא ידעתי ענינה, ועכשיו נתברר שלספר יראת אל נתכוין, וקראה על שם הרמב"ן, ואינה אלא לבעל הרוקח, ואפשר לשער שהטעם שנקראה על שם הרמב"ן אחר שיש אומרים שבעל הרוקח היה רביה דהרמב"ן בחכמת האמת, וכמו שהובא בספר שם הגדולים (חלק הגדולים מערכת מ' אות קס"ב), ועיין בהערות

ידידנו היקר הרה"ג רי"ח מזרחי שליט"א בספר רפואה וחיים הנדפס מחדש (רפ"ח, דף קכ"ח הערה קע"ד) ודוק.

והשכר העיקרי שנשכרנו הוא, שעם האמור יוצא לאור צדקת דברינו בלא שום ספק וספיקא כלל וכלל, דסגולת אמירת מזמור למנצח בנגינות בימי העומר היא אחר אמירת ברכת כהנים דשחרית דווקא ולא תוך ברכת כהנים דחזרת הש"ץ, וכמו שמפורש באר היטב במקור הדברים בספר יראת אל לבעל הרוקח, ולפי זה אסור לומר מזמור זה תוך ברכת כהנים, ואף לא בשעה שהש"ץ מקרא הפסוקים, וכדכתיבנא בס"ד ותתן אמת ליעקב כן יעזרנו האל לעולם תמיד אמן.

הוספה. בימים אלו ממש נדפס מחדש בהוצאה מפוארת על ידי הישיבה הק' "שובי נפשי" יכב"ץ, הספר היקר דרך ישרה מהגאון רבי ראובן ב"ר אברהם ז"ל (נדפס לראשונה שאלוניקי תקמ"ה), וראיתי לו שם (שער התפילה דף נ') שכה הביא: "אמרו רז"ל כל מי שאומר מזמור זה (למנצח בנגינות) בצורת המנורה בכל יום בהנף החמה לא יקרה לו שום גזירה רעה וכו', וכל האומר אותו אחר ברכת כהנים בבוקר בשבעה שבועות של ימי הספירה לא יקרה לו שום נזק בכל השנה כולה ויהיה מצליח במעשיו" עכ"ל, והרב המהדיר נ"י בהגהותיו המועילות שם ציין שמקור הדברים הללו בדברי ר"י האזובי ז"ל בספר אגודת אזור (דף ר"כ), ואין לי ספק זה ויש לעיין בגוף דבריו, וגם כאן מפורש דסגולת אמירת מזמור למנצח בנגינות בימי העומר היא אחר אמירת ברכת כהנים דשחרית דווקא ולא תוך ברכת כהנים דחזרת הש"ץ, וככל אשר כתבנו בס"ד.

ד. בענין אגרא דתעניתא צדקה

[דף רמ"ד והערה 483]

ברכות (ו' ב'): "אמר מר זוטרא אגרא דתעניתא צדקתא", ופירש רש"י ז"ל: "אגרא דתעניתא צדקתא שנותנין צדקה לערב לפרנסת העניים שהתענו היום" עכ"ל.

ובסנהדרין (ל"ה א'): "אמר רבי אלעזר אמר רבי יצחק כל תענית שמלינין בו את הצדקה כאילו שופך דמים וכו', והני מילי בריפתא ותמרי, אבל בזוזי וחיטי ושערי לית לן בה". ופירש רש"י ז"ל: "כל תענית וכו', רגילין היו בלילי תענית לעשות צדקה והיו עיני עניים נשואות לכך ואם ילינו נמצאו עניים רעבים שנשענו על כך, והני מילי במקום שרגילים לחלק ריפתא

ותמרי דבר המוכן לאכול, אבל זוזי וחיטי ושערי לא נשענו העניים עליהם אותו הלילה ולית לן בה עד למחר."

והנה מה שאמרו שם שהיו מחלקים במוצאי התענית לחם ותמרים, נראה לי לפרש בס"ד משום דלחם ותמרים הם יפים ומבריאם הגוף, ולכן במוצאי הצום שהגוף נחלש נהגו לאוכלם, והא דלחם יפה לגוף תמצא כן במדרש בראשית רבה (ר"פ י"ט), ועיין הוריות (י"ג ב'), והכי נמי משמע מברכות (מ"ג א') דמנו החסרונות דפת קיבר, ושמע מינה פת רגילה לית לן בה, ותמרים שהם משובחים לגוף תמצא כן בגיטין (ע' א') ובכתובות (י' ב') ועוד ודוק היטב.

ולכאורה דברי רש"י ז"ל סותרים זה את זה דבברכות, כתב שהיו נותנין צדקה לערב, דהיינו במוצאי הצום (או סמוך ליציאתו ועיין תוספות מגילה כ"א א'), ואילו בסנהדרין פירש רש"י ז"ל דאת הצדקה היו נותנין בלילי התענית, כלומר בערב כניסת יום הצום, ואפשר שגם לזה נתכוין הגאון רבי ישעיה ברלין ז"ל במסורת הש"ס ברכות שעל דברי רש"י שם ציין לעיין בדברי רש"י דסנהדרין, והיינו לעורר כמו שכתבנו בס"ד.

וצריך לומר דהא והא איתא, שהיו מחלקים שתי צדקות גם קודם התענית וגם לאחריה, ואם כנים אנו בזה מכאן מקור נפתח למה שכתב הגאון חיד"א ז"ל בפירושו שמחת הרגל על הגדה של פסח (לימוד ג' דכ"א ע"א): "בסיגופיו ותעניותיו יעריך (האדם) ערך לחם ודמי סעודתו שהיה לו לאכול בימי הצומות ויתנם לעניים, וכמשז"ל כי תענית אותיות תת עני, ואמרו אגרא דתעניתא צדקה, ואפשר לרמוז כי בתיבת תענית תיבת עני באמצע תיבת תת, לרמוז שצריך לתת לעני לפני התענית ואחריה, לפני התענית כדי שתקובל תפילתו על ידי הצדקה כמו שאמרו אני בצדק אחזה פניך, ואחריה דמי סעודתו". ועם דברינו האמורים לעיל יוכנו דברי קדשו היטב ודוק.

ולא ידעתי מדוע הגאון חיד"א ז"ל לא הזכיר שכבר המהרש"א ז"ל בברכות שם כתב עיקר דבריו: "אגרא דתעניתא צדקתא, עיין פירוש רש"י, ועוד יש טעם אחר כדי שלא יהא נהנה מתעניתו בממונו שיעור מה שלא אכל ושחה היום, לכך יתן שיעור הממון זה שנהנה לצדקה" ודוק.

ומה שכתב הגאון חיד"א דאמרו ז"ל תענית תת עני, הנה בדברות חז"ל תנאים ואמוראים בתלמודים ובמדרשים לא ידעתי היכן אמרו כן, אבל זכורני שכן הביא מרן ז"ל בספר מגיד מישרים בשם הקדוש רבי שלמה מולכו זצוק"ל הי"ד, ועיין בספרו המפואר, ועיין בספר אגרת הטיול (חלק הרמז אות

ת') ובאגרת הטיול שם שרמז שכן כתב השל"ה ע"ש. [ובאמת לא נמנעו רבנן ז"ל להביא ולקרוא דברות רבותינו המפרשים האחרונים, בשם "רו"ל" אף שאין הכוונה לחז"ל תנאים ואמוראים, כנודע].

ודע דגירסת כתב יד של התלמוד בברכות (שם) היא: "אמר רב ששת אגרא דתעניתא צדקתא", ופירוש הדברים לפי רש"י ברכות (שם ד"ה אגרא דפרקא) דעיקר קיבול השכר על התענית היא הצדקה שנותן, ויש לפרש כי רב ששת אזיל לטעמיה, דעיין תענית (י"א רע"א): "אמר רב ששת ברבי רב דיתיב בתעניתא ליכול כלבא שירותיה", ולכן הוא עצמו אמר דאגרא דתעניתא צדקה, דעל דא עיקר קיבול שכר, ועיין נמי ברכות (י"ז א'): רב ששת כי הוה יתיב בתעניתא בטר דמצלי אמר "וכו", וכיוצא בזה בפסחים (ק"ח רע"א): "רב ששת הוה יתיב בתעניתא כל מעלי יומא דפסחא" וכו' ודוק.

עוד יש להעיר כי אף לנוסח ספרים דילן דגרסינן: "אמר מר זוטרא אגרא דתעניתא צדקתא", מצינו דמר זוטרא אזיל לטעמיה דהעיקר היא הצדקה, דבגיטין (ז' ב') איתא: "אמר מר זוטרא אפילו עני המתפרנס מן הצדקה יעשה צדקה", ויש לומר דאזיל לטעמיה ודוק.

ובההיא דסנהדרין דרבי אלעזר קאמר שכל תענית שמלינין בה את הצדקה, כאילו שופך דמים, יש לפרש דרבי אלעזר קאמר לה היינו משום שהוא היה גבאי צדקה וכמפורש בירושלמי פאה (פ"ח ה"ו) ע"ש, וכזה תבין מאמר רבי אלעזר בכתובות (ס"ח רע"א): "בואו ונחזיק טובה לרמאין שאלמלא הן היינו חוטאין בכל יום", ופירש רש"י: "שאנו מעלימין עין מן העניים אבל עכשיו הרמאין גורמין לנו" (להעלים עין מהם), ועיין בארוכה בחבורי ברית יעקב (סימן כ' אות ג') וצרף לכאן. [ואף שגירסתנו בסנהדרין שם אמר רבי אלעזר אמר רבי יצחק וכו', מכל מקום הוא ט"ס ויש למחוק רבי יצחק, וכן גירסת רבותינו הראשונים עיין פירוש ר"ח ורמ"ה, ועיין בספר היקר דקדוקי סופרים שם בארוכה].